

John Holloway

Κρίση, Φετιχισμός, Ταξική Σύνθεση.

Πρόλογος της ελληνικής έκδοσης

Το κείμενο του Τζον Χόλογουεϊ *Κρίση, φετιχισμός, ταξική σύνθεση* εκδόθηκε το 1992, σε μια εποχή που ο νεοφιλελευθερισμός θριάμβευε. Η γραφειοκρατική φράξια του κεφαλαίου παρέπαιε, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, οι ιδεολογικές κορώνες της φιλελεύθερης φράξιας περί «τέλους της ιστορίας» ήταν στην ημερήσια διάταξη και, κυρίως, οι ταξικοί αγώνες σε διεθνές επίπεδο βρισκόνταν σε ύφεση. Το ενδιαφέρον είναι ότι, βρισκόμενος ανάμεσα στις συμπληγάδες της ιστορικά κληρονομημένης αποτυχίας του ορθόδοξου μαρξισμού των «κομμουνιστικών» και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων από τη μια και της ιδεολογικής αντεπίθεσης του κεφαλαίου από την άλλη, ο Τζον Χόλογουεϊ επέλεξε να επιτεθεί στις διάφορες εκφάνσεις του σοσιαλδημοκρατικού μαρξισμού και όχι στα νεο-καπιταλιστικά ιδεολογήματα. Μια επιλογή καθόλου τυχαία αν αναλογιστούμε πόση σημασία δίνεται στο κείμενο αυτό στην **υποκειμενική δυνατότητα του προλεταριάτου**. Άλλωστε, η ιστορία μας προσφέρει τη γνώση ότι πάντα τα κοινωνικά κινήματα άρχισαν να χτυπιούνται από τα μέσα, τα όρια των επιτυχιών τους ήταν **δικά τους όρια** και οι αποτυχίες τους οφείλονταν σ' αυτά τα ίδια και όχι στην «κρατική καταστολή». Μ' αυτό δεν εννοούμε ότι οι ιστορικά διαμορφωμένες (από τα κοινωνικά κινήματα του παρελθόντος άλλωστε) αντικειμενικές συνθήκες δεν παίζουν ρόλο στη δυναμική της ταξικής πάλης σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, αλλά δίνουμε έμφαση στο ότι μεγαλύτερη αξία έχει να γίνεται κριτική των ιδεών που κυκλοφορούν στους ριζοσπαστικούς χώρους, παρά στην ανάδειξη της σαθρότητας των αστικών ιδεολογικών εργαλείων. Στο κείμενο, άλλοτε με αναλυτικό και άλλοτε με γλαφυρό τρόπο, παρουσιάζεται το επαναστατικό κριτικό έργο του Καρλ Μαρξ και τονίζεται ότι το σημαντικό δεν είναι να γνωρίζει κανείς απλώς τί έγραψε ο Μαρξ, αλλά να χρησιμοποιείται το έργο του ως όπλο ενάντια στο κεφάλαιο και όχι ως εργαλείο κατασκευής μιας εναλλακτικής πολιτικής πρότασης εντός του κεφαλαίου. Για το Χόλογουεϊ, το γεγονός ότι ο Μαρξ κατανόησε τη σχέση κεφάλαιο και την αντίστοιχη της κοινωνία δε σημαίνει ότι ο αναγνώστης του *Κεφαλαίου* δικαιούται να μείνει ένας θαυμαστής αυτής της διαύγειας. Πόσο μάλλον να αντιστρέψει το έργο του Μαρξ και από κριτική να το μετατρέψει σε ευαγγέλιο της μιας ή της άλλης (αριστερής ή ...ακόμη πιο αριστερής) πολιτικής έκφρασης του κεφαλαίου. Κάθε χρήση του μαρξικού έργου ως πολιτική οικονομία ή φιλοσοφία ή πολιτική επιστήμη ανήκει στο πλαίσιο της αναπαραγωγής του λόγου του ίδιου του κεφαλαίου. Για να δείξει τα παραπάνω, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί δύο πολύ σημαντικά διανοητικά βήματα του Μαρξ. Αφενός, την ιδέα ότι ο καπιταλισμός αποτελεί **ειδική ιστορική μορφή** της εξέλιξης των ταξικών σχέσεων και αφετέρου, τη θέση ότι πρόκειται για **μεταβατική ιστορική μορφή**. Κάθε κρίση αποτελεί ένα ρήγμα στη συνεχή διαδικασία μετασχηματισμού του: μια ευκαιρία να γίνει πραγματικότητα η κομμουνιστική κοινωνία.

Ο Τζον Χόλογουεϊ γεννήθηκε το 1947 στο Δουβλίνο. Σήμερα ζει στην Puebla του Μεξικό. Από το 1993 είναι καθηγητής πολιτικών επιστημών στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Puebla. Η επιρροή του από το κίνημα των Ζαπατίστας τον οδήγησε τα τελευταία χρόνια να εγκαταλείψει την κομμουνιστική κριτική του σύγχρονου κόσμου αντικαθιστώντας την από έναν ακαθόριστο ανθρωπισμό, πράγμα που φαίνεται στα τελευταία του έργα *Ας αλλάξουμε τον κόσμο, χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία και Zapatista! Reinventing revolution in Mexico.*

Ο κόσμος μεταβάλλεται ραγδαία. Συχνά, η μεταβολή αυτή αποτελεί θέμα διαμάχης. Υπάρχουν αυτοί που αντιτίθενται στην αλλαγή και παρουσιάζονται συνήθως ως παράλογοι, ως ανόητο εμπόδιο μπροστά στο αναπόφευκτο. Σα να ανεμίζουν τις σημαίες των αγώνων μιας εποχής που ανήκει οριστικά στο παρελθόν. Οι τάσεις της κοινωνικής εξέλιξης παρουσιάζονται ως αναπόφευκτες.

Τα παραπάνω ακούγονται συχνά τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο από τη δεξιά αλλά και από την αριστερά. Υποστηρίζεται ευρέως ότι ο καπιταλισμός εισέρχεται σε ένα καινούριο στάδιο, που αποκαλείται νεο- ή μετα-φορντισμός, και οι σοσιαλιστές πρέπει να προσαρμοστούν σε αυτή τη νέα πραγματικότητα και να στοχαστούν ξανά πάνω στο νόημα του σοσιαλισμού.

Είναι όμως αλήθεια ότι ο καπιταλισμός εισέρχεται σε μια καινούρια φάση; Και αν όντως συμβαίνει αυτό, πως έφτασε σ' αυτή; Είναι απλά η αντικατάσταση μιας παλιότερης φάσης από μια νέα; Είναι μια αναπόδραστη τάση; Αν δεν είναι έτσι τα πράγματα, ποια είναι η φύση αυτής της μετάβασης; Το ερώτημα είναι σημαντικό από θεωρητική και πολιτική σκοπιά.

Η χρήση της έννοιας «φάση» του καπιταλισμού υποδηλώνει ότι υπάρχει ένα ποιοτικό σημείο καμψής, ένα ρήγμα στη συνηθισμένη διαδικασία αλλαγής. Η κοινωνική αλλαγή, που είναι πάντα παρούσα, σ' αυτή την περίπτωση είναι τέτοιας έντασης που το αποτέλεσμα της είναι μια ποιοτικά διαφορετική κατάσταση από την προηγούμενη.

Κρίση

Η κρίση είναι ένα ποιοτικό σημείο καμψής, ένα ρήγμα στη συνηθισμένη διαδικασία αλλαγής. Ο όρος «κρίση» προέρχεται από την ιατρική. Στα ελληνικά η αρχική σημασία του όρου αναφέρεται σε ένα σημείο καμψής μιας ασθένειας όπου «είναι αβέβαιη η έκβαση: θάνατος ή ανάρρωση» (Rader 1979, αναφέρεται στον O' Connor 1987). Η κρίση απαντάται σε μια νόσο «όταν η νόσος αυξάνει σε ένταση, φεύγει, μετατρέπεται σε μια άλλη ή λήγει» (Stern 1970, αναφέρεται στον O' Connor 1987). Από ιατρική σκοπιά λοιπόν, η κρίση δεν είναι αναγκαστικά κάτι κακό. Αναφέρεται μάλλον στην ανομοιογένεια της πορείας μιας ασθένειας, στην κατά διαστήματα διακοπή μιας σχετικά σταθερής κατάστασης, σε στιγμές έντασης, εξέλιξης προς το καλύτερο ή το χειρότερο. Σε στιγμές στις οποίες ένας τρόπος εξέλιξης διακόπτεται και ένας άλλος (πιθανόν) εγκαθιδρύεται: στιγμές αγωνίας και στιγμές ελπίδας.

Όταν χρησιμοποιείται η έννοια της κρίσης στην ανάλυση της κοινωνικής και ιστορικής εξέλιξης, δεν αναφέρεται απλά σε «δύσκολους καιρούς» αλλά σε σημεία καμψής. Εφιστάται η προσοχή στις ασυνέχειες τις ιστορίας, στις διακοπές της εξέλιξης, στις ρήξεις, στις διακυμάνσεις της έντασης του χρόνου. Η χρήση της έννοιας της κρίσης προϋποθέτει την αντίληψη ότι η ιστορία δεν είναι γραμμική και προβλέψιμη, αλλά γεμάτη αλλαγές κατεύθυνσης και περιόδους έντονης μεταβολής.

Αν η ιστορία δεν είναι μια γραμμική και ομαλή διαδικασία εξέλιξης, έπεται πως η έννοια της κρίσης θα πρέπει να βρίσκεται στον πυρήνα κάθε θεωρίας κοινωνικού μετασχηματισμού. Όπως το θέτει ο O' Connor (1979), «η ιδέα της κρίσης βρίσκεται στην καρδιά όλων των σοβαρών συζητήσεων για το σύγχρονο κόσμο».

Οι περίοδοι έντονης κοινωνικής μεταβολής μπορούν να ιδωθούν υπό δυο διαφορετικές οπτικές γωνίες:

- Ως περίοδοι κοινωνικής αναδιάρθρωσης, όπου οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις αναδιοργανώνονται και εγκαθιδρύονται σε μια καινούρια βάση

- Ή ως περίοδοι ρήξης και εν δυνάμει κατάρρευσης, όπου ο καπιταλισμός προσκρούει στα όρια του.

Όπως υπονοεί η προαναφερθείσα ιατρική αναλογία, ο ασθενής μπορεί να ανακάμψει μπορεί και όχι. Εξαρτάται λοιπόν από τη σκοπιά που αντιμετωπίζεται η κρίση: Ο γιατρός εξετάζει την κρίση από τη σκοπιά της δυνατότητας ανάκαμψης, ο νεκροθάφτης εξετάζει την κρίση με κάτι...διαφορετικό στο μυαλό του. Η κρίση του καπιταλισμού έχει ιδιαίτερη σημασία για τους εν δυνάμει νεκροθάφτες του. Για τον ουδέτερο παρατηρητή,

η κρίση είναι περίοδος έντονης αλλαγής που μπορεί να οδηγήσει στη μια ή στην άλλη κατάσταση. Για εκείνον όμως που θέλει ένα ριζικά διαφορετικό μέλλον, αυτό που τραβά την προσοχή είναι το στοιχείο της ρήξης.

Αν η έννοια της κρίσης είναι σημαντική για κάθε θεωρία κοινωνικής αλλαγής, τότε είναι απόλυτα κρίσιμη για κάθε θεωρία που εξετάζει τον καπιταλισμό υπό το πρίσμα του ριζοσπαστικού μετασχηματισμού του. Το γεγονός αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τη μαρξιστική παράδοση. Αυτό που κάνει το μαρξισμό να ξεχωρίζει από άλλες μορφές ριζοσπαστικής σκέψης είναι η ιδέα ότι η κατανόηση του καπιταλισμού δε δείχνει μόνο την *επιθυμία* ή την *αναγκαιότητα* για μια διαφορετική μορφή κοινωνικής οργάνωσης αλλά επίσης και τη *δυνατότητα* του να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο. Ο ριζοσπαστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας είναι δυνατός εξαιτίας της εγγενούς αστάθειας του καπιταλισμού. Αυτή η αστάθεια εκφράζεται μέσω περιοδικών κρίσεων στις οποίες ο καπιταλισμός έρχεται αντιμέτωπος με τη θνητότητά του. Η έννοια της κρίσης βρίσκεται στον πυρήνα του μαρξισμού. Δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι ο μαρξισμός είναι μια θεωρία της κρίσης, μια θεωρία της δομικής κοινωνικής αστάθειας. Εκεί όπου οι άλλες ριζοσπαστικές παραδόσεις εστιάζουν στην καταπιεστική φύση της καπιταλιστικής κοινωνίας, το διακριτικό χαρακτηριστικό του μαρξισμού είναι ότι δεν είναι μόνο μια θεωρία της καταπίεσης αλλά επίσης, και πάνω από όλα, μια θεωρία της κοινωνικής αστάθειας.

Αν ο μαρξισμός είναι θεωρία της κρίσης, τότε είναι ανοιχτή θεωρία. Ο ίδιος ο Μαρξ δεν επεξεργάστηκε πλήρως μια θεωρία της κρίσης και οι διαμάχες πάνω σ' αυτό το ζήτημα συνεχίζονται από το τότε που εκδόθηκε *Το Κεφάλαιο*. Εντός της μαρξιστικής παράδοσης υπάρχουν σημαντικές διαφορές σχετικά με τη θεωρία της κρίσης (θεωρία δυσαναλογίας, θεωρία υποκατανάλωσης, θεωρία υπερσυσσώρευσης κτλ). Αυτές οι διαμάχες συχνά εμφανίζεται ότι διεξάγονται σε τεχνικό, οικονομικό επίπεδο: αυτό, όμως, που βρίσκεται στην ουσία κάθε συζήτησης περί κρίσης είναι η κατανόηση της καπιταλιστικής αστάθειας και η δυνατότητα μετάβασης σε ένα ριζικά διαφορετικό τύπο κοινωνίας. Η θεωρία της κρίσης δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κατανόηση της καπιταλιστικής κοινωνίας και αυτού που την κάνει να αλλάζει.

Η Έννοια του Κοινωνικού Μετασχηματισμού στο Μαρξ

Ο καπιταλισμός είναι ασταθής γιατί είναι μια ανταγωνιστική κοινωνία. Ο κοινωνικός ανταγωνισμός είναι η πηγή των κοινωνικών μετασχηματισμών. Όπως το έθεσε ο Μαρξ στη διάσημη εισαγωγική φράση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* «*Η ιστορία όλων των μέχρι τώρα κοινωνιών, είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων*».

Στη μαρξιστική παράδοση, όμως, υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι αντίληψης του κοινωνικού μετασχηματισμού. Μερικές φορές η διάκριση ανάμεσα στον πρώιμο και τον ώριμο Μαρξ παρέχει τους όρους με τους οποίους αυτοί οι διαφορετικοί τρόποι αντίληψης παρουσιάζονται. Σύμφωνα μ' αυτή την προσέγγιση, ο νεαρός Μαρξ τόνισε τον αγώνα και την υποκειμενική δράση ως πηγή της ιστορικής αλλαγής, ενώ ο ώριμος Μαρξ, ο Μαρξ του *Κεφαλαίου*, ανέλυσε την κοινωνική εξέλιξη με όρους «αντικειμενικών νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης». Πρόσφατα, αυτή η διάκριση έγινε πιο ξεκάθαρη από τον Αλτουσέρ και τη δομική σχολή του μαρξισμού, αλλά (εμφανώς ή όχι) ο διαχωρισμός του αγώνα από τους νόμους της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι ευρέως διαδεδομένος εντός της μαρξιστικής παράδοσης. Πολύ συχνά, η σημασία της ταξικής πάλης αναγνωρίζεται, αλλά αυτή αντιμετωπίζεται ως επικουρικό στοιχείο των νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή σα να λαμβάνει χώρα εντός του πλαισίου των νόμων αυτών.

Το κείμενο που για καιρό θεωρήθηκε ως η κλασική έκθεση της μαρξικής θεωρίας είναι το απόσπασμα από τον πρόλογο της *Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) όπου ο Μαρξ παρουσιάζει τα συμπεράσματα των πρώιμων μελετών του:

«*Το γενικό συμπέρασμα στο οποίο κατέληξα και το οποίο, από τη στιγμή που κατακτήθηκε, έγινε η καθοδηγούσα αρχή των ερευνών μου μπορεί να συνοψιστεί ως εξής. Στην κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι αναπόφευκτα εισέρχονται σε συγκεκριμένες σχέσεις,*

οι οποίες είναι ανεξάρτητες της θέλησής τους, δηλαδή σε σχέσεις παραγωγής οι οποίες αντιστοιχούν σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, πάνω στην οποία εγείρεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει την γενική διαδικασία της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτή που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει την συνείδηση τους. Σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή -αυτό είναι η έκφραση του ίδιου πράγματος με νομικούς όρους- με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στο πλαίσιο των οποίων λειτουργούσαν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε τροχοπέδες. Τότε ξεκινά μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Οι μεταβολές στην οικονομική βάση οδηγούν αργά ή γρήγορα στον μετασχηματισμό ολόκληρου του πελώριου εποικοδομήματος».

(*Contribution to the Critique of Political Economy* - London, 1971)

Τα τελευταία χρόνια αυτός ο Πρόλογος έχει τεθεί πολλές φορές σε κριτική, ως μέρος συνήθως της γενικότερης κριτικής που ασκήθηκε στην «ορθοδοξία» του Κομμουνιστικού Κόμματος και των αλλαγών του διεθνούς κινήματος των Κομμουνιστικών Κομμάτων από το 1960 και έπειτα. Συνήθως, η κριτική αυτή τονίζει τη «σχετική αυτονομία» του εποικοδομήματος, λέγοντας πως το οικονομικό στοιχείο είναι καθοριστικό μόνο «σε τελευταία ανάλυση». Έτσι αφήνεται μεγαλύτερο περιθώριο για την επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής μέσω της πολιτικής, ιδεολογικής ή νομικής σφαίρας από εκείνο που φαίνεται να αφήνει ο Πρόλογος του 1859.

Αυτή η κριτική εμφανίζεται ως ριζοσπαστική ρήξη με τον οικονομικό ντετερμινισμό του κειμένου του Μαρξ. Γίνεται όμως φανερό ότι αναπαράγει το ίδιο αντιληπτικό πλαίσιο με αυτό του Προλόγου του 1859. Η κοινωνία εξακολουθεί να αναλύεται με όρους δομών: οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών, με μόνη διαφορά την αυτονομία που αποδίδεται σε κάθε μια από αυτές.

Υπάρχει μια πολύ πιο θεμελιακή κριτική στον Πρόλογο του 1859 -που μπορεί πολύ περισσότερο να ασκηθεί σε πολλούς από τους κριτικούς του Προλόγου. Το προβληματικό στη διατύπωση του Μαρξ δε συνίσταται στη σχέση ανάμεσα στις διαφορετικές δομές, αλλά στην απουσία του ανταγωνισμού στο μοντέλο βάση-εποικοδόμημα. Η μόνη σύγκρουση που αναφέρεται στο απόσπασμα είναι αυτή ανάμεσα στις υλικές παραγωγικές δυνάμεις και στις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις - μια σύγκρουση η οποία, αν κρίνουμε από το συγκεκριμένο απόσπασμα, εξελίσσεται ανεξάρτητα από την ανθρώπινη βούληση. Η τροποποίηση της διατύπωσης του Μαρξ, μιλώντας για «σχετική αυτονομία» του εποικοδομήματος, δεν αλλάζει στην πραγματικότητα και πολλά: το ίδιο άδειο από ζωή μοντέλο αναπαράγεται σε ένα διαφορετικό σχήμα.

Ο Πρόλογος του 1859 μπορεί να αντιπαραβληθεί με ένα άλλο απόσπασμα από το Μαρξ, στο οποίο επίσης δίνεται έμφαση στην κεντρικότητα της παραγωγής αλλά με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο:

«Η συγκεκριμένη οικονομική μορφή με την οποία αντλείται απλήρωτη υπερεργασία από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, καθώς αναδύεται από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της, επιδρά πάνω της ως καθοριστικό στοιχείο. Πάνω σε αυτή όμως, θεμελιώνεται ολόκληρη η διαμόρφωση της οικονομικής κοινότητας η οποία προκύπτει από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις ταυτόχρονα με την συγκεκριμένη πολιτική μορφή της».

(Το Κεφάλαιο, Τόμος III)

Και εδώ, όπως και στο απόσπασμα του Προλόγου, το κλειδί είναι η παραγωγή, η οποία όμως εδώ δεν παρουσιάζεται σαν οικονομική βάση αλλά σαν αδιάκοπος ανταγωνισμός. Κάθε ταξική κοινωνία έχει στον πυρήνα της μια ανταγωνιστική σχέση, μια σχέση

σύγκρουσης: την άντληση υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς. Η σύγκρουση δεν παύει ποτέ αν η κυρίαρχη τάξη σταματήσει να αντλεί τότε η κοινωνία καταρρέει. Η μορφή που λαμβάνει αυτός ο διαρκής ανταγωνισμός είναι το κλειδί της κατανόησης κάθε ταξικής κοινωνίας.

Το παραπάνω απόσπασμα από το *Κεφάλαιο* μας δίνει ένα σημείο εκκίνησης πολύ διαφορετικό από εκείνο που παρέχεται από τις συνήθειες ερμηνείες του *Προλόγου* του 1859. Ο τελευταίος μας αφήνει αβοήθητους, απλά αντικείμενα της ιστορικής αλλαγής, καθώς η σύγκρουση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων μαίνεται ψηλά πάνω από τα κεφάλια μας. Το παραπάνω απόσπασμα μας τοποθετεί στο κέντρο της ανάλυσης, ως μέρος του αδιάκοπου ταξικού ανταγωνισμού από τον οποίο δεν υπάρχει διέξοδος, γιατί όλοι σχετιζόμαστε με κάποιο τρόπο με την αναπαραγωγή της κοινωνίας και την άντληση υπερεργασίας από την οποία αυτή εξαρτάται.

Μορφή και Φετιχισμός

Έτσι λοιπόν, η ταξική πάλη δεν είναι λιγότερο σημαντική για το Μαρξ του *Κεφαλαίου* από το Μαρξ που, σχεδόν είκοσι χρόνια νωρίτερα, έγραφε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Αυτό που μπορούμε να δούμε είναι η μετατόπιση της προσοχής του Μαρξ από την ταξική πάλη γενικά στη συγκεκριμένη μορφή που αυτή λαμβάνει στην καπιταλιστική κοινωνία και όχι η μετατόπιση από την ταξική πάλη στους «νόμους της καπιταλιστικής ανάπτυξης». Η σημασία του *Κεφαλαίου* δεν έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για μια μελέτη της οικονομικής βάσης ή των «αντικειμενικών νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης», αλλά στο γεγονός ότι είναι μια ανάλυση της (ταξικής) πάλης.

Το παραπάνω δε σημαίνει ότι ο κύριος στόχος του *Κεφαλαίου* ήταν να επιβεβαιώσει την κεντρικότητα της ταξικής πάλης. Αυτό είχε ήδη γίνει στα προηγούμενα έργα και ήταν εν πάση περιπτώσει προφανές για αυτούς για τους οποίους έγραφε ο Μαρξ. Το ενδιαφέρον του Μαρξ ήταν να κατανοήσει τι είναι ειδικά διαφορετικό σχετικά με τον ταξικό ανταγωνισμό στην καπιταλιστική κοινωνία. Το *Κεφάλαιο* είναι μια μεθοδική ανάλυση της (ταξικής) πάλης στην καπιταλιστική κοινωνία, μια ανάλυση των μορφών που λαμβάνουν οι ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις. Αυτός είναι αφενός ο λόγος που η «σφιγμένη γροθιά» δεν είναι πάντα φανερή στον αναγνώστη, αλλά αφετέρου είναι και ο λόγος που οι κατηγορίες του *Κεφαλαίου* είναι κατηγορίες ταξικής πάλης.

Οι κατηγορίες του *Κεφαλαίου* είναι εξαρχής κατηγορίες ανταγωνισμού. Αυτό δε σημαίνει πως ο Μαρξ ξεκινά απευθείας από την εκμεταλλευτική σχέση, όπως ο Νέγκρι για παράδειγμα υποδεικνύει ότι θα έπρεπε να είχε κάνει (1984). Η ανάλυση της παραγωγής υπεραξίας, της μορφής μέσω της οποίας η υπερεργασία αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς στον καπιταλισμό, δεν ξεκινά παρά στο 7^ο κεφάλαιο. Το *Κεφάλαιο* ξεκινά από την ανάλυση του εμπορεύματος και της αξίας. Αυτό έχει οδηγήσει σε πολυάριθμες οικονομίστικες ερμηνείες οι οποίες βρήκαν στο *Κεφάλαιο* το εγχειρίδιο της μαρξιστικής οικονομικής επιστήμης - υπόθεση σιωπηρά αποδεκτή και από πολλούς που είναι κριτικοί απέναντι στις οικονομίστικες ερμηνείες του μαρξισμού (Νέγκρι, 1984). Ο Μαρξ όμως θεωρεί αυτές τις κατηγορίες σημαντικές, όχι γιατί είναι βάση της μαρξιστικής οικονομικής επιστήμης, αλλά επειδή είναι θεμελιώδεις μορφές με τις οποίες παρουσιάζονται οι ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις.

Το *Κεφάλαιο* αρχίζει λέγοντάς μας ότι στην καπιταλιστική κοινωνία ο πλούτος παρουσιάζεται σε μας ως «ένας τεράστιος σωρός εμπορευμάτων» και ότι «το εμπόρευμα είναι πρώτα από όλα ένα αντικείμενο εξωτερικό ως προς εμάς». Στη φαινομενικά αθώα παρατήρηση ότι το εμπόρευμα είναι «ένα αντικείμενο εξωτερικό ως προς εμάς» ερχόμαστε εξαρχής αντιμέτωποι με τον πιο βίαιο ανταγωνισμό από όλους: ο καπιταλισμός είναι η άρνηση της ταυτότητας μας, η κυριαρχία των πραγμάτων.

Το εμπόρευμα φυσικά, δεν είναι απλά «ένα αντικείμενο εξωτερικό ως προς εμάς». Στην πορεία του πρώτου κεφαλαίου, ο Μαρξ αποδεικνύει ότι τα εμπορεύματα είναι προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας και ότι το μέγεθος της αξίας τους (η οποία είναι η βάση της αναλογίας με την οποία τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται) καθορίζεται από την ποσό-

τητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτείται για να παραχθούν. Το εμπόρευμα, λοιπόν, δεν είναι «ένα αντικείμενο εξωτερικό ως προς εμάς» αλλά ο καρπός της (συλλογικής) εργασίας μας, η οποία είναι η μοναδική πηγή της αξίας του.

Υπό τον καπιταλισμό όμως το εμπόρευμα παρουσιάζεται σε μας ή είναι «πρώτα απ' όλα», «ένα αντικείμενο εξωτερικό ως προς εμάς». Ούτε ελέγχουμε τα αντικείμενα που παράγουμε αλλά ούτε και τα αναγνωρίζουμε ως δικό μας προϊόν. Σε μια κοινωνία στην οποία τα πράγματα παράγονται για ανταλλαγή παρά για χρήση, οι σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς εγκαθίστανται μέσω της αξίας των εμπορευμάτων που παράγονται. Και ακόμα παραπέρα, οι σχέσεις ανάμεσα στα εμπορεύματα παίρνουν τη θέση των σχέσεων ανάμεσα στους παραγωγούς που τα παράγουν: *οι σχέσεις μεταξύ των παραγωγών παίρνουν τη μορφή σχέσεων μεταξύ πραγμάτων*. Ο Μαρξ αναφέρεται σε αυτό με τον όρο φετιχισμός του εμπορεύματος: τα εμπορεύματα, όπως οι θεοί, είναι δικό μας δημιούργημα, αλλά εμφανίζονται σε μας ως ξένη δύναμη που εξουσιάζει τις ζωές μας. Στον καπιταλισμό οι ζωές μας κυριαρχούνται από εμπορεύματα (συμπεριλαμβανομένου του χρήματος), ως η μορφή που λαμβάνουν οι σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς. Η ελεύθερη ροή των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, η «γνήσια ανησυχία της ζωής» κατά το Χέγκελ (*Η Φαινομενολογία του Πνεύματος*, θέση 46), μένει παγιδευμένη μέσα στην παγιωμένη μορφή των πραγμάτων, των πραγμάτων που μας κυριαρχούν, που θρυμματίζουν την ενότητα της ζωής σε τόσα πολλά διαχωρισμένα κομμάτια και κάνουν τη σύνδεση μεταξύ τους ακατανόητη.

Η θεωρία της αξίας-εργασίας είναι μια θεωρία φετιχισμού. Στη συζήτηση για το εμπόρευμα, ο Μαρξ δείχνει ότι το μέγεθος της αξίας ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την κοινωνικά αναγκαία ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Ωστόσο, υπάρχει ένα ακόμα πιο θεμελιώδες ζήτημα. Το ζήτημα δεν είναι μόνο να κατανοήσουμε τι κρύβεται πίσω από την αξία, αλλά να καταλάβουμε επίσης το γιατί η εργασία σε μια καπιταλιστική κοινωνία λαμβάνει την αλλότρια, μυστικοποιημένη μορφή της αξίας. Σ' αυτό το σημείο ξεχωρίζει η μέθοδος του Μαρξ από αυτή των κλασικών της πολιτικής οικονομίας, όπως ο Σμιθ και ο Ρικάρντο. Αυτοί ενδιαφέρονται απλά για το τι καθορίζει το μέγεθος της αξίας. Το δεύτερο ζήτημα, το ζήτημα του γιατί η εργασία λαμβάνει τη μορφή της αξίας, δεν περνάει καθόλου από το μυαλό τους, από τη στιγμή που η προοπτική τους είναι περιορισμένη στην καπιταλιστική κοινωνία στην οποία ζουν. Αντίθετα, για το Μαρξ που βλέπει την καπιταλιστική κοινωνία ως μια μεταβατική κοινωνία που οδηγεί στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου η εργασία¹ θα οργανώνεται με ένα ριζικά διαφορετικό τρόπο, το ζήτημα της μορφής που λαμβάνουν οι σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς είναι θεμελιώδες. Το ζήτημα της μορφής είναι θεμελιώδες για το Μαρξ ακριβώς για τον ίδιο λόγο που είναι αόρατο, ανύπαρκτο για κάθε θεωρία που αξιώνει τη μονιμότητα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων: δηλαδή, για το ότι αυτές οι μορφές (εμπόρευμα, αξία, κτλ) «έχουν πάνω τους αποτυπωμένο με ανεξίτηλο τρόπο ότι ανήκουν σε μια κοινωνική κατάσταση στην οποία η διαδικασία παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο αντί να ελέγχεται από αυτόν» (*Το Κεφάλαιο*, Τόμος I). Το γεγονός ότι η εργασία εμφανίζεται ως αξία και οι κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγούς παίρνουν τη μορφή σχέσεων αξίας ανάμεσα σε εμπορεύματα είναι στην ουσία του ανελευθερία, είναι η αδυναμία των ανθρώπων να ελέγξουν την ίδια τους τη ζωή.

Η θεωρία της αξίας είναι θεωρία φετιχισμού και η θεωρία του φετιχισμού είναι θεωρία κυριαρχίας. Το θέμα του *Κεφαλαίου* είναι εξαρχής η ανελευθερία: ζούμε σε έναν κόσμο που περιβάλλεται από εμπορεύματα, από «αντικείμενα εξωτερικά ως προς εμάς», τα οποία έχουμε παράγει αλλά δεν τα αναγνωρίζουμε (ως προϊόντα μας), ούτε τα ελέγχουμε. Οι μορφές που λαμβάνουν οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους είναι εκφράσεις του γεγονότος ότι «η διαδικασία παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο αντί να ελέγχεται από αυτόν». Το γεγονός ότι η γνήσια ανησυχία της ζωής παγώνει σε μορφές οι οποίες αντιτίθενται στους ανθρώπους, οι οποίες

¹ (σ.τ.μ.) Θεωρούμε σκόπιμο να αναπαράγουμε εδώ μια υποσημείωση του Ένγκελς στην τέταρτη έκδοση του *Κεφαλαίου*. «Η αγγλική γλώσσα έχει το πλεονέκτημα ότι έχει δύο διαφορετικές λέξεις για τις δύο αυτές όψεις της εργασίας. Η εργασία που δημιουργεί αξίες χρήσης και καθορίζεται ποιοτικά λέγεται work, σε αντίθεση με τη labour η εργασία που δημιουργεί αξία και που μετρείται μόνο ποσοτικά λέγεται labour, σε αντίθεση με τη work». Ο συγγραφέας σ' αυτό το σημείο (που αναφέρεται στην κομμουνιστική κοινωνία) χρησιμοποιεί, όχι τυχαία κατά τη γνώμη μας, τη λέξη work. Διευκρινίζουμε αυτό το σημείο για τον απαιτητικό αναγνώστη που εύλογα θα αναρωτηθεί «Θα υπάρχει εργασία (ως διαχωρισμένη δραστηριότητα θα εννοεί) στην κομμουνιστική κοινωνία;». Αλλά, δεν είναι εδώ το σημείο για να ανοίξουμε μια συζήτηση σχετικά με τους περιορισμούς που μας δημιουργεί η γλώσσα στο να φανταστούμε τη ζωή έξω από τον καπιταλισμό...

εμφανίζονται ως «αντικείμενα εξωτερικά ως προς εμάς», είναι καθ' εαυτό η άρνηση της ελευθερίας με την έννοια του συλλογικού αυτοκαθορισμού.

Οι τρεις τόμοι του *Κεφαλαίου* είναι μια ανάπτυξη του θέματος του φετιχισμού του εμπορεύματος. Ξεκινώντας από την ανταλλακτική σχέση, ο Μαρξ δείχνει πώς η ισότητα που διέπει την ανταλλακτική σχέση αποκρύπτει την εκμετάλλευση στην παραγωγική διαδικασία και πώς δομούνται, το ένα μετά το άλλο, τα στρώματα της μυστικοποίησης, αποκρύπτοντας την εκμετάλλευση όλο και περισσότερο. Ο καπιταλισμός είναι ένας «μαγεμένος, αναποδογυρισμένος και με το κεφάλι κάτω κόσμος» (*Το Κεφάλαιο*, Τόμος III) φετιχοποιημένων μορφών. Είναι ένας κατακερματισμένος κόσμος στον οποίο οι διασυνδέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους είναι κρυμμένες. Κοιτάμε τον κόσμο μέσα από ένα σκοτεινό φακό που έχει θρυμματιστεί σε εκατομμύρια διαφορετικά κομμάτια.

Ωστόσο δεν είναι μόνο η αντίληψη μας για τον κόσμο που είναι κατακερματισμένη: η ίδια η πραγματικότητα είναι κατακερματισμένη. Οι μορφές μέσω των οποίων εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις στον καπιταλισμό, δεν είναι απλώς μορφές εμφάνισης. Δεν είναι μόνο ότι οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται με την κατακερματισμένη μορφή των πραγμάτων: οι κοινωνικές σχέσεις είναι στην πραγματικότητα κατακερματισμένες και διαμεσολαβημένες από πράγματα, και αυτή είναι η μορφή ύπαρξής τους. Όταν, για παράδειγμα, αγοράζουμε ένα αυτοκίνητο, η σχέση ανάμεσα στους παραγωγούς του αυτοκινήτου και στη δική μας εργασία λαμβάνει τη μορφή μιας σχέσης ανάμεσα στο χρήμα και στο αυτοκίνητο: η κοινωνική σχέση εμφανίζεται σα σχέση μεταξύ πραγμάτων. Ακόμα και όταν το έχουμε αντιληφθεί αυτό η σχέση ανάμεσα σε μας και στους εργάτες στην αυτοκινητοβιομηχανία συνεχίζει να διαμεσολαβείται από την εμπορευματική ανταλλαγή. Ο κατακερματισμός της κοινωνίας δε βρίσκεται μόνο στο μυαλό μας. Εγκαθίσταται και συνεχώς αναπαράγεται μέσω των κοινωνικών πρακτικών.

Φετιχισμός και Ταξική Αποσύνθεση

Η θεωρία του Μαρξ για το φετιχισμό του εμπορεύματος δεν είναι ξεχωριστή από τη θεωρία του για την τάξη. Ο κυρίαρχος ρόλος του εμπορεύματος ως διαμεσολαβητή των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι διαχωρισμένος από τη φύση της εκμετάλλευσης. Αντίθετα, το γεγονός ότι η εκμετάλλευση στην καπιταλιστική κοινωνία βασίζεται στην αγορά και στην πώληση της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος είναι αυτό που προκαλεί τη γενίκευση των εμπορευματικών σχέσεων. Ο πυρήνας του ζητήματος είναι η μορφή «μέσω της οποίας απλήρωτη υπερεργασία αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς».

Όπως και σε άλλες ταξικές κοινωνίες, ο καπιταλισμός βασίζεται στην άντληση υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς. Αυτό που διακρίνει την καπιταλιστική εκμετάλλευση από άλλες μορφές εκμετάλλευσης είναι το ότι διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή. Οι εργάτες είναι ελεύθεροι με μια διπλή έννοια. Από τη μια έχουν απελευθερωθεί από τους προσωπικούς δεσμούς κατοχής και από την άλλη δεν έχουν κανέναν έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής. Αυτή η διπλή ελευθερία τους επιτρέπει και ταυτόχρονα τους υποχρεώνει να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν. Ο καπιταλιστής βάζει τους εργάτες να δουλεύουν και αυτοί παράγουν αξία μεγαλύτερη από την αξία της εργατικής τους δύναμης. Αυτή την επιπλέον αξία (ή υπεραξία) την ιδιοποιείται ο καπιταλιστής με τη μορφή του κέρδους.

Το γεγονός ότι η εκμετάλλευση στην καπιταλιστική κοινωνία διαμεσολαβείται από την πώληση και αγορά της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος, αποκρύπτει την ταξική φύση της σχέσης ανάμεσα σε καπιταλιστή και εργάτη με δυο τουλάχιστον τρόπους. Πρώτον, η σχέση κεφαλαίου-εργασίας είναι κατακερματισμένη. Παίρνει τη μορφή πολλών διαφορετικών συμβολαίων εργασίας ανάμεσα σε τόσους πολλούς εργάτες και τόσες πολλές εργοδότες. Αυτό δε δημιουργεί διαιρέσεις μόνο εντός μιας επιχείρησης, αλλά επιπλέον επιβάλλει διαχωρισμούς ανάμεσα στους εργάτες που απασχολούνται από διαφορετικούς καπιταλιστές. Ο γενικευμένος κατακερματισμός της κοινωνικής πραγματικότητας αντανάκλαται στον κατακερματισμό (φαινομενικό και πραγματικό) των ταξικών σχέσεων. Η κοινωνία δεν εμφανίζεται με τη μορφή ανταγωνιστικών τάξεων, αλλά ως το

σύνολο πολλών διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η καθεμία από τις οποίες έχει τα δικά της διακριτά συμφέροντα. Η κοινωνία εμφανίζεται και είναι εξατομικευμένη και κατακερματισμένη.

Δεύτερον, η σχέση κεφαλαίου-εργασίας δεν εμφανίζεται ως εκμεταλλευτική σχέση, αλλά ως σχέση ανισότητας και (πιθανόν) αδικίας. Η εκμεταλλευτική σχέση εμφανίζεται ως σχέση ανάμεσα στον (πλούσιο) εργοδότη και τον (φτωχό) εργαζόμενο. Δεν εμφανίζεται ο άμεσος ανταγωνισμός της εκμετάλλευσης, η αδιάκοπη σύγκρουση που εμπεριέχεται στην άντληση υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς, αλλά μια κοινωνία στην οποία υπάρχουν ανισότητες, αδικία, πλούτος και φτώχεια. Η εκμεταλλευτική σχέση αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα άνισης κατανομής (του πλούτου). Η καπιταλιστική κοινωνία εμφανίζεται να αποτελείται από (φτωχά και πλούσια) άτομα και όχι από τον αδιάκοπο ανταγωνισμό ανάμεσα στην εκμεταλλεύτρια και την εκμεταλλευόμενη τάξη. Οι αγώνες για κοινωνική αλλαγή δεν παίρνουν τη μορφή επίθεσης στην εκμετάλλευση αλλά απαιτούν περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, κάνουν εκστρατείες ενάντια στη φτώχεια, κάνουν έκκληση για περισσότερη «Ελευθερία, Ισότητα, Ιδιοκτησία και Μπένθαμ»² (Το Κεφάλαιο, Τόμος Ι).

Φετιχισμός και Φετιχοποίηση

Η εικόνα είναι θλιβερή. Η κοινωνία βασίζεται στην εκμετάλλευση, στην άντληση απλήρωτης υπερεργασίας από το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, ωστόσο η μορφή που λαμβάνει αυτή η εκμετάλλευση έχει ως συνέπεια τόσο τον κατακερματισμό της κοινωνίας όσο και την εμφάνισή της ως μη-εκμεταλλευτικής. Η καπιταλιστική κοινωνία εμφανίζεται χωρισμένη σε πολλά κομμάτια που αφηρημένα γενικεύονται στις έννοιες της αξίας, του χρήματος, του ενοικίου, του κέρδους, του κράτους, της τεχνολογίας, των ομάδων συμφερόντων κτλ. Ο μοναδικός τρόπος για να αντιληφθούμε τη διασύνδεσή αυτών των εννοιών είναι να τις αντιμετωπίσουμε ως ιστορικά συγκεκριμένες μορφές των κοινωνικών σχέσεων, κάτι που όπως είδαμε, αποκλείεται από την αστική θεωρία. Όχι κατ' ανάγκη λόγω κάποιας ανειλικρίνειας ή ηλιθιότητας, αλλά απλώς επειδή η έννοια της μορφής έχει νόημα μόνο αν κάποιος βλέπει την καπιταλιστική κοινωνία από την οπτική του ξεπερασματος της. Έτσι, αναπόφευκτα, η αστική θεωρία (δηλαδή, η θεωρία που παίρνει ως δεδομένη τη συνέχιση της ύπαρξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων) μπορεί να χτίσει μόνο πάνω στις διακριτές μορφές με τις οποίες οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται. Η διαίρεση, το διαίρει και βασιλεύει, ο κατακερματισμός είναι η αρχή της θεωρητικής αφαίρεσης πάνω στην οποία η αστική θεωρία κατασκευάζει τα διακριτά γνωστικά της αντικείμενα, όπως την πολιτική επιστήμη, την οικονομία, το δίκαιο, την επιστήμη των υπολογιστών κτλ, με σκοπό να κατανοήσει την κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι να μην αναδεικνύονται οι διασυνδέσεις ανάμεσα στις κατακερματισμένες μορφές της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά να ενισχύονται οι διαχωρισμοί. Όσο η κοινωνιολογία αναπτύσσει τις θεωρίες της περί κοινωνικών ομάδων, όσο η πολιτική επιστήμη αναπτύσσει τις θεωρίες περί κράτους και όσο η οικονομική επιστήμη αναπτύσσει τη θεωρία του χρήματος, τόσο πιο λογικά συνεπής γίνεται ο κατακερματισμός της κοινωνίας και τόσο λιγότερο φανερός γίνονται οι διασυνδέσεις.

Οι διασυνδέσεις, ωστόσο, δεν είναι ολοκληρωτικά απροσπέλαστες. Το *Κεφάλαιο*, ως κριτική της αστικής θεωρίας, είναι μια κριτική του κατακερματισμού της κοινωνίας. Η έννοια της μορφής υπονοεί ότι οι μορφές αλληλοσυνδέονται. Εκείνο που τις συνδέει είναι η παραγωγή και ο τρόπος μέσω του οποίου οι άνθρωποι σχετίζονται μ' αυτή, οι σχέσεις παραγωγής. Πίσω από την αυτοπαρουσίαση της κοινωνίας ως κοινωνίας που αποτελείται από λίγο-πολύ ίσα άτομα, υπάρχει η διασύνδεση αυτών των «ατόμων» μέσω της παραγωγής: ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η παραγωγή είναι που οδηγεί στην ύπαρξη του «ατόμου»³ και στις

² (σ.τ.μ.) Jeremy Bentham, 1748-1832. Πρόκειται για το γνωστό τύπο που συνέλαβε το μοντέλο φυλακών Πανοπτικών. Κατά τα άλλα, βρετανός νομικός συγγραφέας, ιδρυτής της φιλοσοφίας του ωφελισμού. Μεγαλοφυΐα της αστικής ηλιθιότητας, κατά το Μαρξ.

³ (σ.τ.μ.) Εδώ ο συγγραφέας εννοεί την ιστορική εμφάνιση του διαχωρισμένου ατόμου που πραγματοποιείται ταυτόχρονα με την ιστορική εμφάνιση του καπιταλισμού.

φαινομενικά τυχαίες ανισότητες ανάμεσα στα άτομα. Πίσω από τον κατακερματισμό των διαφορετικών παραγωγικών διαδικασιών βρίσκεται η κίνηση της αξίας, το νήμα που συνδέει τον κόσμο, που κάνει τις φαινομενικά διαχωρισμένες διαδικασίες παραγωγής αμοιβαία αλληλοεξαρτώμενες, που δημιουργεί το δεσμό ανάμεσα στους αγώνες των ανθρακωρύχων στη Βρετανία και τις εργασιακές συνθήκες των εργατών στην αυτοκινητοβιομηχανία στο Μεξικό και αντίστροφα.

Ωστόσο, η κατανόηση της διασύνδεσης ανάμεσα στα κομμάτια της κοινωνίας δεν συνεπάγεται και το ξεπέραςμα του κατακερματισμού, δε «διαλύει την ομίχλη μέσω της οποίας ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται ως αντικειμενικός χαρακτήρας των ίδιων των προϊόντων» (Το Κεφάλαιο, Τόμος Ι), από τη στιγμή που αυτή η ομίχλη είναι ένα προϊόν των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Αλλά όσο υπάρχει ομίχλη, όσο ακόμα η κοινωνία παραμένει κατακερματισμένη, υπάρχει δυνατότητα ριζικής κοινωνικής αλλαγής; Η δυνατότητα της αντικαπιταλιστικής επανάστασης προϋποθέτει ότι οι ταξικές σχέσεις πρέπει να εμφανιστούν ως τέτοιες, ότι ο κατακερματισμός (ή απο-σύνθεση) της εργατικής τάξης πρέπει να ξεπεραστεί. Ο καπιταλισμός είναι μια ταξική κοινωνία που δεν εμφανίζεται ως ταξική κοινωνία. Αλλά αν δεν εμφανίζεται ως ταξική κοινωνία πως μπορούμε να οραματιζόμαστε την επανάσταση της εργατικής τάξης; Αν η ταξική απο-σύνθεση, ως όψη του φετιχισμού, είναι ενσωματωμένη στις καπιταλιστικές σχέσεις, πως μπορούμε να φανταζόμαστε την ανα-σύνθεση της εργατικής τάξης που είναι απαραίτητη για να ανατραπούν οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις;

Στη μαρξιστική παράδοση βρίσκονται ποικίλες απαντήσεις σ' αυτό το δίλημμα. Μια απάντηση είναι εκείνη του τραγικού διανοούμενου: παρόλο που εμείς, ως μαρξιστές διανοούμενοι, μπορούμε να διεισδύσουμε στην πραγματικότητα πέρα από τη φετιχοποιημένη εμφάνιση της και να εκτιμήσουμε το τι συμβαίνει, η κοινωνία γύρω μας φετιχοποιείται όλο και περισσότερο. Η εργατική τάξη έχει αποσυντεθεί και έχει εξατομικευτεί σε τέτοιο βαθμό, που δεν είναι πλέον δυνατό να θεωρηθεί με κανένα τρόπο επαναστατικό υποκείμενο. Εμείς μπορούμε και πρέπει να διαμαρτυρηθούμε ενάντια στην εκμεταλλευτική και καταστροφική κοινωνία που μας περιβάλλει, αλλά θα ήταν εξωπραγματικό να είμαστε αισιόδοξοι. Αυτή η θέση, του μαρξιστή διανοούμενου, που ως επαγγελματίας Κασσάνδρα μάταια προειδοποιεί για τα επερχόμενα δεινά, έχει μακρά παράδοση. Ξεκινά από τη Σχολή της Φρανκφούρτης⁴ και μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί είναι ευρέως διαδεδομένη σήμερα.

Μια δεύτερη απάντηση στο δίλημμα λέει: ως μαρξιστές διανοούμενοι που έχουμε διεισδύσει στην πραγματικότητα πέρα από τη φετιχοποιημένη εμφάνιση της, έχουμε την ευθύνη να οδηγήσουμε την εργατική τάξη μέσα στην ομίχλη, να αναδείξουμε τι είναι εκείνο που συνδέει, να εμφανίσουμε αυτό που κρύβεται κάτω από την επιφάνεια. Αυτή, σε αδρές γραμμές, είναι η αντίληψη που κρύβεται πίσω από τη διάκριση του Λένιν ανάμεσα στην επαναστατική και τη συνδικαλιστική συνείδηση και συνεπώς πίσω από το ρόλο που αποδίδει στο επαναστατικό κόμμα.

Αυτό που είναι κοινό στις δυο παραπάνω απαντήσεις, παρά τις προφανείς διαφορές τους, είναι η απόδοση ενός προνομιακού ρόλου στους διανοούμενους. Και στις δυο περιπτώσεις υποτίθεται ότι η φετιχοποιημένη, ακατανόητη εμφάνιση των καπιταλιστικών σχέσεων είναι ένα ακλόνητο γεγονός και μόνο μέσω της διανοητικής δράσης, μέσω του Λόγου, μπορούμε να δούμε μέσα από την ομίχλη. Ο ρόλος της μαρξιστικής θεωρίας είναι να λειτουργεί ως φακός, να δείχνει το δρόμο μπροστά (ή να μας δείχνει ότι δεν υπάρχει δρόμος μπροστά).

Όμως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η «ομίχλη» δεν είναι τόσο απέραστη όσο αξιώνουν οι παραπάνω θεωρίες. Το Κεφάλαιο ήταν μια κριτική της αστικής θεωρίας που απέδειξε ότι η ύπαρξη της τελευταίας είναι ριζωμένη στις εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής, τις οποίες προσπαθεί να κρύψει, παρουσιάζοντάς τες ως φυσική κατάσταση. Ωστόσο, δεν είναι όλοι ολοκληρωτικά διαποτισμένοι με τις ιδέες της αστικής θεωρίας. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, οι διασυνδέσεις

⁴ (σ.τ.μ.) Ως Σχολή της Φρανκφούρτης είναι γνωστός ο κύκλος μαρξιστών στοχαστών του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών του πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης. Ο κύκλος αυτός σχηματίστηκε το 1930 όταν ο Μαξ Χορκχάιμερ έγινε διευθυντής του Ινστιτούτου. Επηρεασμένοι από την ήττα του εργατικού κινήματος στη δυτική Ευρώπη και από την άνοδο του Ναζισμού, μελέτησαν το Μαρξ σε συνδυασμό με άλλους όπως ο Βέμπερ και ο Φρόιντ. Το σύνολο του έργου που παρήγαγαν είναι γνωστό ως «κριτική θεωρία», καθώς προσπάθησαν να ξεπεράσουν το θετικισμό, το χυδαίο υλισμό και τη φαινομενολογία. Επέστρεψαν στη μελέτη της κριτικής φιλοσοφίας του Καντ, στο Χέγκελ και στην έμφαση της άρνησης και της αντίθεσης ως εγγενείς ιδιότητες της πραγματικότητας. Επίσης, επηρεάστηκαν σημαντικά από την έκδοση (1930) των έργων του Μαρξ *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844* και *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Άλλα μέλη της «Σχολής» ήταν: Αντόρνο, Μαρκούζε, Μπένγιαμιν, Λόβενταλ, Χαμπερμας κ.α.

ανάμεσα στα κοινωνικά φαινόμενα είναι πιο καθарές στον «κοινό νου» από ότι στους αστούς θεωρητικούς:

«Δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει... το γεγονός ότι η αγοραία οικονομία αισθάνεται στο στοιχείο της, μέσα στην αποξενωμένη μορφή εμφάνισης των οικονομικών σχέσεων. Μορφή στην οποία οι σχέσεις αυτές είναι ολοφάνερα ανούσιες και γεμάτες αντιφάσεις. Και παρόλο που είναι οικείες στον κοινό νου, οι σχέσεις αυτές φαίνονται τόσο πιο αυτονόητες όσο περισσότερο αποκρύπτεται η εσωτερική τους συνάρτηση.»

(Το Κεφάλαιο, Τόμος III: έμφαση του Χόλογουεϊ)

Οι φετιχοποιημένες μορφές με τις οποίες εμφανίζονται οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν μπορούν να αποκρύψουν ολοκληρωτικά την ταξική εκμετάλλευση, από όσες και όσους την υπόκεινται. Η φαινομενική ουδετερότητα και αποσπασματικότητα των μορφών, οι μυστικοποιητικοί διαχωρισμοί, βρίσκονται σε συνεχή σύγκρουση με την εμπειρία της ταξικής καταπίεσης που έχουν οι εργάτες. Χρήμα, κεφάλαιο, τόκος, ενοίκιο, κέρδος, κράτος: όλα αυτά βιώνονται ως όψεις ενός γενικότερου συστήματος καταπίεσης, ακόμα και αν οι ακριβείς διασυνδέσεις τους δε γίνονται σαφώς κατανοητές. Αν δεχτούμε τη μεταφορά του Μαρξ, η ομίχλη είναι καλύτερα να μη γίνεται αντιληπτή ως στατική και αδιαπέραστη, αλλά ως εν δυνάμει διαπερατή: μικρά κομμάτια ομίχλης που δεν κρύβουν ολοκληρωτικά το φως. Οι διασυνδέσεις εμφανίζονται και εξαφανίζονται ανάλογα με το αν η ομίχλη αραιώνει ή πυκνώνει. Ο φετιχισμός δεν είναι στατικός αλλά μια συνεχής διαδικασία αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης.

Το να δούμε έτσι το φετιχισμό, ως διαδικασία αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης, έχει σημαντικές θεωρητικές και πολιτικές επιπτώσεις. Η προσέγγιση του φετιχισμού ως αμετάβλητου γεγονότος, ως στέρεου καλύμματος, μας οδηγεί να αντιλαμβανόμαστε την επανάσταση ως εξωγενές συμβάν, το οποίο είτε είναι αδύνατο (η απαισιόδοξη θέση) ή είναι η μεγαλειώδης κατάληξη της ανάπτυξης του κόμματος. Πριν το Συμβάν, ο καπιταλισμός είναι ένα κλειστό σύστημα που ακολουθεί τους «νόμους κίνησης» που αναλύονται στο *Κεφάλαιο*.

Η κατανόηση του φετιχισμού ως διαδικασίας αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης σημαίνει ότι τονίζεται η εγγενής ευθραυστότητα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Η διαδικασία αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης είναι διαρκής πάλη. Η διαδικασία αποφετιχοποίησης, η ένωση των κομματιών, αποτελεί ταυτόχρονα τη διαδικασία της ταξικής ανασύνθεσης, το ξεπέρασμα των διαχωρισμών της εργατικής τάξης. Η πρακτική οργάνωση και ο αγώνας της εργατικής τάξης είναι που δημιουργούν τις κοινωνικές διασυνδέσεις στην πράξη και στην αντίληψη. Η διαδικασία της επαναφετιχοποίησης είναι επίσης μια διαδικασία ταξικής αποσύνθεσης, η διάλυση των συνδέσεων που δημιουργήθηκαν τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Η επιβίωση του κεφαλαίου εξαρτάται από την επιτυχή επαναφετιχοποίηση/αποσύνθεση της τάξης. Η αναπαραγωγή του κεφαλαίου δεν είναι αυτόματη: επιτυγχάνεται μέσω της σύγκρουσης.

Η κατανόηση του φετιχισμού ως διαδικασίας επηρεάζει και την κατανόηση των μαρξικών κατηγοριών. Οι μορφές των κοινωνικών σχέσεων που αναλύει ο Μαρξ δεν είναι κλειστές. Η αξία, όπως είδαμε, δεν είναι απλά μια μορφή κοινωνικών σχέσεων, αλλά ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων. Για να έχει όμως ο ανταγωνισμός πραγματικά κάποιο νόημα πρέπει να αναγνωρίζεται η ύπαρξη ενός παράγοντα αβεβαιότητας, ενός ανοιχτού ορίζοντα στον πυρήνα αυτής της κατηγορίας. Η παραδοχή ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανταγωνιστικές σημαίνει πως εξελίσσονται μέσω της (ταξικής) πάλης και πως ποτέ δεν μπορούν να εκληφθούν ως προκαθορισμένες. Πρέπει να κατανοήσουμε την αξία ως ανοιχτή κατηγορία, ως πάλη μέσα στην οποία εμπλεκόμαστε με αναπόδραστο τρόπο. Το να πούμε πως τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται στην αξία τους είναι αλήθεια ως γενίκευση, αλλά σίγουρα δεν είναι μια ομαλή και αυτόματη διαδικασία. Αυτό δεν προκύπτει εξαιτίας των εννοιολογικών διαφοροποιήσεων που εισάγει ο Μαρξ (τη διάκριση μεταξύ τιμής, τιμής παραγωγής, αξίας κτλ), αλλά εξαιτίας του γεγονότος ότι πολύ συχνά τα εμπορεύματα γίνονται αντικείμενο κλοπής. Η αξία στηρίζεται στο σεβασμό της ιδιοκτησίας

οποιοσδήποτε έχει πάει ένα παιδί σε ένα κατάστημα ή έχει πρόσφατα αντιγράψει μουσική ή λογισμικό ή έχει φωτοτυπήσει ένα βιβλίο, θα ξέρει πως ο σεβασμός της ιδιοκτησίας είναι στην πραγματικότητα κάτι το ρευστό στην κοινωνία μας. Η περισσότερο ή λιγότερο ομαλή λειτουργία της αξίας συντηρείται από έναν πελώριο μηχανισμό εκπαίδευσης και εξαναγκασμού. Όταν λέμε ότι η αξία είναι μια μορφή των κοινωνικών σχέσεων, οφείλουμε να αναγνωρίζουμε τον ανταγωνισμό που εμπεριέχεται σε αυτή τη διατύπωση, την ισχύ της αντίθεσης της αξίας, όχι μόνο σε μια μετεπαναστατική κοινωνία αλλά εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Θα μπορούσαμε να δούμε μια αναλογία ανάμεσα στις μορφές των κοινωνικών σχέσεων που αναλύονται από το Μαρξ στις κατηγορίες της αξίας, του χρήματος, του ενοικίου κτλ και στο γάμο σε μια παραδοσιακή κοινωνία. Μπορούμε να πούμε πως ο γάμος ήταν η μορφή οργάνωσης των σεξουαλικών σχέσεων σε αυτήν την κοινωνία. Ωστόσο, ακόμα και στις πιο παραδοσιακές κοινωνίες η γνήσια ανησυχία της σεξουαλικότητας σπάει τους περιορισμούς του γάμου ξανά και ξανά, στη σκέψη και στην πράξη. Αυτό δε σημαίνει πως κάθε πράξη εξωσυζυγικής σεξουαλικής δραστηριότητας ή κλοπής (στην καπιταλιστική κοινωνία) είναι επαναστατική πράξη: αντίθετα μπορεί να ιδωθεί και ως ενδυνάμωση του θεσμού του γάμου. Αλλά θα ήταν ξεκάθαρα λάθος να δεχτούμε κατά γράμμα τον ισχυρισμό πως ο γάμος ήταν η μορφή που εκλάμβαναν οι σεξουαλικές σχέσεις σ' αυτήν την κοινωνία, χωρίς να βλέπουμε την ισχύ της αντίθεσης του.

Οι μορφές των κοινωνικών σχέσεων που αναλύονται στο *Κεφάλαιο* εμπεριέχουν την ίδια τους την αντίθεση. Ο καπιταλισμός είναι μια φετιχοποιημένη και αλλοτριωμένη κοινωνία, αλλά ο λόγος χάρη στον οποίο μπορούμε να αναγνωρίσουμε αυτό το γεγονός και να οραματιστούμε μια απο-αλλοτριωμένη και απο-φετιχοποιημένη κοινωνία είναι το ότι αυτή η κοινωνία περιέχει εντός της την αντίθεσή της. Η γνήσια ανησυχία της ζωής βρίσκεται παγιδευμένη μέσα σε φετιχοποιημένες μορφές, σε σωρούς πραγμάτων, αλλά είναι πάντα εκεί, πάντα ξεσπά διαλύοντας τους περιορισμούς της, πάντοτε αναγκάζει τις φετιχοποιημένες μορφές να μετασχηματιστούν ώστε να την κρατήσουν παγιδευμένη.

Η εμπειρία μας λοιπόν της ζωής στην καπιταλιστική κοινωνία είναι ιδιαίτερα αντιφατική. Η εμπειρία των κοινωνικών σχέσεων με τη μορφή που αυτές παρουσιάζονται συνυπάρχει με την αντίθετη εμπειρία. Το χρήμα είναι χρήμα είναι χρήμα, ένα πράγμα. Αλλά το χρήμα βιώνεται επίσης ως δύναμη, ως ταξική σχέση, όσο ασαφής κι αν είναι αυτή η εμπειρία. Το αίτημα της ύπαρξης ενός «*δίκαιου*» συμβολαίου εργασίας («*A fair day's pay for a fair day's work*»⁵, όπως λέει η κλασική έκφραση της φετιχοποιημένης συνδικαλιστικής συνείδησης) συνυπάρχει με άμεσες εκφράσεις της εξέγερσης ενάντια στην εκμετάλλευση στους χώρους εργασίας. Όσο πιο έντονοι είναι οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί τόσο λιγότερο εξασφαλισμένη είναι η φετιχοποιημένη αυτο-παρουσίαση των κοινωνικών σχέσεων. Δεν είναι ο στοχασμός αλλά η οργή που γεννιέται από την εμπειρία της καταπίεσης, αυτή αποτελεί την αιχμή του δόρατος ενάντια στις μυστικοποιήσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο ρόλος της θεωρίας δεν είναι να δείχνει το δρόμο αλλά να ακολουθεί, να εστιάζει στην αντιφατική φύση της εμπειρίας, να δίνει συνεκτικότητα στις ασαφώς αντιληπτές διασυνδέσεις, να μεταδίδει τα μαθήματα του αγώνα.

Αυτό που λέμε, μια ομίχλη που έρχεται και φεύγει, μια συνεχής διαδικασία αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης, μπορεί να φαίνεται σα μια εντελώς ασυνάρτητη ιδέα, χωρίς κατεύθυνση. Αλλά δεν είναι έτσι. Τα σύννεφα ομίχλης που μετατοπίζονται δεν κινούνται χωρίς κατεύθυνση. Η διαδικασία αποφετιχοποίησης/επαναφετιχοποίησης και ταξικής ανασύνθεσης/αποσύνθεσης αποτελεί ιστορική διαδικασία με συγκεκριμένους ρυθμούς. Σε στιγμές κρίσης η φαινομενικά ομαλή αυτο-αναπαραγωγή της κοινωνίας διακόπτεται. Οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί οξύνονται. Ξεσπούν νέοι αγώνες και αναδύονται νέοι τρόποι οργάνωσης. Οι για καιρό αόρατες διασυνδέσεις επανεμφανίζονται. Η κρίση εκφράζει την αποφετιχοποίηση της καπιταλιστικής κοινωνίας, την ανασύνθεση της εργατικής τάξης.

⁵ (σ.τ.μ.) Ένα δίκαιο μεροκάματο για μια μέρα τίμιας δουλειάς

Κρίση, Μαρξιστική Οικονομία και Μαρξιστική Πολιτική Επιστήμη

Η κρίση παρόλο που δεν είναι οικονομική, αυτοπαρουσιάζεται ως τέτοια. Η κρίση εκφράζει τη δομική αστάθεια των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, την αστάθεια της βασικής σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία πάνω στην οποία στηρίζεται η κοινωνία. Εμφανίζεται ως οικονομική κρίση, η οποία μπορεί να έχει επιδράσεις και σε άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής.

Η οικονομία ως διακριτή κοινωνική σφαίρα εμφανίζεται μόνο με τη γέννηση του καπιταλισμού. Σε προκαπιταλιστικές εποχές, ο όρος οικονομία αναφερόταν στις υποθέσεις του νοικοκυριού (από την ελληνική λέξη *οίκος*) και δεν υπήρχε διάκριση ανάμεσα στη διαχείριση του νοικοκυριού και την οικονομία ή ανάμεσα σε πολιτική και οικονομία ή ανάμεσα σε οικονομική θεωρία και ηθική (φιλοσοφία). Αυτή η αδυναμία διάκρισης της οικονομίας ως ξεχωριστής κοινωνικής σφαίρας είχε τη βάση της στη φύση των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Οι σχέσεις ανάμεσα σε δούλο και αφέντη ή δουλοπάροικο και (φεουδάρχη) άρχοντα⁶ ήταν αδιαχώριστα οικονομικές-και-πολιτικές-σχέσεις: ο άρχοντας δεν αντλούσε μόνο υπερεργασία από τους δουλοπάροικους αλλά ασκούσε δικανική και «πολιτική» εξουσία πάνω τους. Μόνο με την άνοδο του καπιταλισμού και το διαχωρισμό της εκμετάλλευσης (καπιταλιστές) από τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης (κράτος), η «οικονομία» (αρχικά ως «πολιτική οικονομία») και η «πολιτική» αναδύονται ως διακριτές έννοιες. Η συνένωση τους ως έννοιες (και αργότερα ως γνωστικά αντικείμενα) χτίζεται πάνω σε αυτό το διαχωρισμό.

Οι έννοιες του «πολιτικού» και του «οικονομικού» είναι λοιπόν ιδιαίτερες στον καπιταλισμό. Είναι φετιχοποιημένες ή επιφανειακές κατηγορίες στο βαθμό που αντανακλούν τον επιφανειακό κατακερματισμό της κοινωνίας. Ο διαχωρισμός της εκμετάλλευσης από τη διατήρηση της τάξης είναι μια πλευρά της «συγκεκριμένης... μορφής μέσω της οποίας η απλήρωτη υπερεργασία αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς»: το γεγονός ότι η εκμετάλλευση μεσολαβείται από την αγοραπωλησία της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος, συνεπάγεται το διαχωρισμό της άμεσης διαδικασίας εκμετάλλευσης από τον κοινωνικό εξαναγκασμό που είναι αναγκαίος για να διατηρηθεί η ισορροπία σε μια ταξική κοινωνία. Ο διαχωρισμός του οικονομικού και του πολιτικού είναι λοιπόν μια στιγμή των καπιταλιστικών ταξικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, το οικονομικό και το πολιτικό, είναι, δυνάμει του διαχωρισμού που τα συγκροτεί, στιγμές της σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, συγκεκριμένες μορφές της καπιταλιστικής σχέσης. Το να παίρνουμε ως δεδομένη τη διάκριση οικονομικού και πολιτικού, σημαίνει πως είμαστε τυφλοί στο ζήτημα των μορφών, σημαίνει την απόκρυψη του εγγενούς φετιχισμού αυτών των εννοιών. Ο Μαρξ δεν έγραψε το *Κεφάλαιο* ως επεξεργασία μιας οικονομικής θεωρίας ούτε ως βάση μιας εναλλακτικής εργατικής οικονομίας, αλλά ως κριτική της πολιτικής οικονομίας, η οποία δείχνει ότι οι έννοιες της πολιτικής οικονομίας εκφράζουν τις μορφές εμφάνισης των καπιταλιστικών ταξικών σχέσεων.

Είναι λοιπόν αντίφαση να μιλάμε για μαρξιστική οικονομία ή μαρξιστική πολιτική οικονομία. Η κριτική του Μαρξ ήταν εκτός από κριτική συγκεκριμένων θεωριών και κριτική της κατασκευής μιας θεωρίας στη βάση των επιφανειακών μορφών με τις οποίες εμφανίζονται οι ταξικές σχέσεις. Η οικονομική επιστήμη είναι η μελέτη των πραγμάτων, δηλαδή των δυνάμεων (όπως το χρήμα, η αξία, το ενοίκιο, ο τόκος κτλ) που εξουσιάζουν τις ζωές των ανθρώπων. Μεταχειρίζεται αυτές τις δυνάμεις ως πράγματα και όχι ως μορφές των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες «έχουν πάνω τους αποτυπωμένο με ανεξίτηλο τρόπο ότι ανήκουν σε μια κοινωνική κατάσταση στην οποία η διαδικασία παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο αντί να ελέγχεται από αυτόν». Μεταχειριζόμενη τις κατηγορίες της ως πράγματα παρά ως εκφράσεις των κοινωνικών σχέσεων, η οικονομική επιστήμη αναπόφευκτα μεταχειρίζεται τους ανθρώπους ως αφηρημένα, παθητικά αντικείμενα των κοινωνικών μετασχηματισμών.

⁶ (σ.τ.μ.) Η έννοια του δούλου αναφέρεται στην κατάσταση στην οποία ένας άνθρωπος βρίσκεται στην ιδιοκτησία κάποιου άλλου (του αφέντη). Η έννοια του δουλοπάροικου αντιστοιχεί στη φεουδαρχική εποχή (κυρίως στη μεσαιωνική Ευρώπη) και αναφέρεται στον άνθρωπο που είναι προσδεμένος στη γη και ανήκει στο φεουδάρχη άρχοντα. Η ειδοποιός διαφορά από τον καπιταλισμό είναι ότι στις σχέσεις αυτές ο άνθρωπος αποτελεί έναν από τους όρους της παραγωγής και όχι ελεύθερο εργάτη, απέναντι στον οποίο εμφανίζονται οι όροι παραγωγής σαν κεφάλαιο. «Όταν ο άνθρωπος κατακτείται ο ίδιος μαζί με το έδαφος, σαν οργανικό παράρτημα του εδάφους, τότε κατακτείται σαν ένας από τους όρους παραγωγής κι έτσι γεννιέται η δουλεία και η δουλοπαροικία, που γρήγορα νοθεύει και τροποποιεί τις αρχέγονες μορφές όλων των κοινοτήτων, και γίνεται η ίδια βάση τους» (Καρλ Μαρξ, *Grundrisse*, Τόμος Β').

Η αστική οικονομική επιστήμη αποδέχεται τις κατηγορίες της όπως αυτές παρουσιάζονται. Το χρήμα είναι χρήμα είναι χρήμα. Το καθήκον της είναι να καθορίσει τη σχέση του με άλλες οικονομικές κατηγορίες, όπως τους νόμους που κυβερνούν την κίνηση του χρήματος κτλ. Εξαιτίας του ότι το χρήμα δε γίνεται αντιληπτό ως μορφή των κοινωνικών σχέσεων, δεν επιχειρείται καμιά απόπειρα διερεύνησης των κατηγοριών αυτών, δεν επιδιώκεται καμιά απόπειρα να αποκαλυφθούν «*οι ρίζες της οικονομικής εξέλιξης στις συγκεκριμένες δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής αντρών και γυναικών*» (Clarke 1980).

Ωστόσο, ο φετιχισμός δεν εξαφανίζεται με την κριτική της ύπαρξής του ούτε και οι αρχές της αστικής σκέψης εξαφανίζονται με την αναγνώριση της επιφανειακότητας τους. Η χρήση του όρου «οικονομία» από τον ίδιο το Μαρξ είναι αμφιλεγόμενη ή αντιφατική (όπως για παράδειγμα στον *Πρόλογο* του 1859) και η παράδοση της «Μαρξιστικής οικονομίας» είναι μακρά και απαλύνει τις αντιφάσεις ανάμεσα στην ανάγνωση του *Κεφαλαίου* και την εργασία σε ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον.

Αν δούμε την αξία και την κρίση μέσα από τα μάτια της Μαρξιστικής οικονομολογίας θα πάρουμε μια εντελώς διαφορετική εικόνα από αυτή που μέχρι τώρα παρουσιάστηκε. Πολλές από τις υποθέσεις της αστικής θεωρίας ενσωματώνονται στη συζήτηση των μαρξιστικών κατηγοριών, από τη στιγμή που αυτές λαμβάνονται ως οικονομικές. Οι κατηγορίες παραμένουν κλειστές. Ενώ η αξία αντιμετωπίζεται ως κοινωνική σχέση, ιστορικά συγκεκριμένη στον καπιταλισμό, που δε θα έχει θέση σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, εξακολουθεί να υποτίθεται ότι εντός των ορίων του καπιταλισμού μπορούμε να μεταχειριστούμε την αξία ως οικονομική κατηγορία. Έτσι, συζητώντας για την αξία, το βάρος δίνεται στο μέγεθος της αξίας ενώ το ζήτημα της μορφής αγνοείται. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τους αποκαλούμενους νεο-ρικαρντιανούς, αλλά και για κάποιους θεωρητικούς που θα περιέγραφαν τους εαυτούς τους ως μαρξιστές (και μάλιστα αναγνωρίζονται ευρέως ως τέτοιοι). Τυπικά, ο νόμος της αξίας γίνεται αντιληπτός ως αυτό που δείχνει το «*πως τα ποικίλα ποσά κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή εμπορευμάτων ρυθμίζουν τις τιμές*» (Itoh 1980). Η κριτική της αξίας ως μορφής έχει χαθεί ενώ οι ακαμψίες της αστικής σκέψης διατηρούνται. Παρόλο που η αξία ονομάζεται κοινωνική σχέση, η κοινωνική όψη της παραμένει κρυμμένη και περιμένει να παρουσιαστεί μετά την επανάσταση, «*όταν οι άμεσοι παραγωγοί αποκατασταθούν ως υποκείμενο παρά ως αντικείμενο της παραγωγής*» (Itoh 1980). Αν οι εργάτες δεν είναι τίποτα άλλο από αντικείμενο της παραγωγής και συνεπώς ο φετιχισμός είναι ολοκληρωτικός, τότε ο Itoh έχει μάλλον δίκιο. Δεν υπάρχει λόγος να είναι η αξία μια ανοιχτή κατηγορία (εκτός αν τη βλέπουμε με μια ιστορική προοπτική) και ο καπιταλισμός μπορεί να γίνει κατανοητός με τους όρους των «*νόμων κίνησης*» του. Αλλά αν οι εργάτες είναι μόνο αντικείμενο της παραγωγής τότε η επανάσταση θα ήταν εννοιολογικά και θεωρητικά ακατόρθωτη ή μάλλον ο μόνος τρόπος που θα μπορούσαμε να τη σκεφτούμε είναι ως ένα εξωτερικό γεγονός.

Αυτές οι υποθέσεις εκφράζονται σε μεγάλο μέρος της συζήτησης για τη θεωρία της κρίσης. Αυτό που διακρίνει το μαρξισμό από άλλες μορφές της ριζοσπαστικής σκέψης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν είναι τόσο η ανάλυση της καπιταλιστικής καταπίεσης ή το σοσιαλιστικό όραμα, αλλά το γεγονός ότι είναι μια θεωρία της καπιταλιστικής αστάθειας. Ο καπιταλισμός είναι καταπιεστικός αλλά είναι μια αντιφατική και ασταθής μορφή καταπίεσης. Μια θεωρία της κρίσης είναι μια θεωρία αυτής της αστάθειας και ως εκ τούτου μια θεωρία της αστάθειας των ταξικών σχέσεων. Ωστόσο, πολλές συζητήσεις περί κρίσης την τοποθετούν ως κάτι εξωτερικό προς τις ταξικές σχέσεις και την ταξική πάλη. Στην καλύτερη περίπτωση, η ανάλυση της κρίσης παρέχει ένα πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα οι αγώνες, μια υπενθύμιση της θνητότητας του καπιταλισμού, αλλά όχι μια θεωρία των ταξικών σχέσεων. Υποστηρίζεται, για παράδειγμα, ότι η κρίση είναι αναπόφευκτη εξαιτίας του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ότι η κρίση συνεπάγεται μια όξυνση της ταξικής πάλης και μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες για επανάσταση. Αλλά τόσο η κρίση ως τέτοια όσο και η τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους εξακολουθούν να αναλύονται ως οικονομικές διαδικασίες, ξεχωριστές από την ταξική πάλη. Όπως παρατηρεί ο Ο' Connor, «*η έμφαση, τουλάχιστον της παραδοσιακής θεωρίας, είναι ότι η ανθρώπινη εργατική δύναμη αντιμετωπίζεται επιτυχώς σαν να ήταν απλά αντικείμενο*

ανταλλαγής και εργασίας και έτσι οι εργάτες έχουν λίγη ή καθόλου δύναμη να αντιστρέψουν και ακόμα λιγότερη να επαναπροσδιορίσουν τη διαδικασία του αυτο-επεκτεινόμενου κεφαλαίου, εκτός κι αν συμβεί μια σοσιαλιστική επανάσταση» (1987)

Κατά παράδοξο τρόπο, αυτό που θα έπρεπε να είναι θεωρία της καπιταλιστικής αστάθειας μετατρέπεται σε θεωρία της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Αυτό συχνά απαιτεί ιδιαίτερα λειτουργιστικές νύξεις: η καπιταλιστική αναπαραγωγή γίνεται ένας κλειστός κύκλος - μέχρι την εξωγενή στιγμή της σοσιαλιστικής επανάστασης, φυσικά. Οι νόμοι κίνησης του καπιταλισμού προδιαγράφουν ένα συγκεκριμένο τρόπο εξέλιξης μέχρι τη μέρα της επανάστασης, οπότε οι εργάτες θα πάψουν να είναι αντικείμενα κυριαρχίας.

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια προσπάθεια απόδρασης από τον ντετερμινισμό και το λειτουργισμό της μαρξιστικής οικονομικής παράδοσης, μέσω της ανάπτυξης μιας «μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας».

Η απόπειρα δημιουργίας μιας διακριτής μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας βασίζεται στην κριτική της μεθόδου του Μαρξ που παρατίθεται στον *Πρόλογο* του 1859. Εφόσον ο *Πρόλογος* θεωρούταν ως η οριστική διατύπωση της μεθόδου του Μαρξ για χρόνια από τη μαρξιστική «ορθοδοξία» των κομμουνιστικών κομμάτων, η συζήτηση για το κράτος σχεδόν αγνοούταν από τη στιγμή που το πολιτικό αντιμετωπιζόταν απλά ως μέρος του εποικοδομήματος. Από το 1960 και μετά, με την κρίση της ορθοδοξίας των κομμουνιστικών κομμάτων, ο *Πρόλογος* του 1859 τέθηκε σε κριτική ως περιοριστικός όσον αφορά την αυτονομία του εποικοδομήματος και συγκεκριμένα του πολιτικού και ιδεολογικού επιπέδου. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς υποστήριξε ότι η σχετική αυτονομία των διαφορετικών επιπέδων επιτρέπει την ανάπτυξη μιας διακριτής μαρξιστικής πολιτικής επιστήμης, ως συμπλήρωμα της μαρξιστικής οικονομικής επιστήμης που αναπτύχθηκε στο *Κεφάλαιο*. Από αυτή την άποψη λοιπόν το πρόβλημα με τη μαρξιστική οικονομική παράδοση είναι ότι είναι ανεπαρκής και ότι δίνει υπερβολικό βάρος στην οικονομία. Η λογική αυτής της προσέγγισης είναι πως ο μαρξισμός θα έπρεπε από οικονομική θεωρία της κοινωνίας να εξελιχθεί σε πολυεπίπεδη θεωρία της κοινωνίας που θα συνδυάζει περισσότερα από ένα γνωστικά αντικείμενα (με την οικονομία πάντα να είναι ο καθοριστικός παράγοντας, σε τελευταία ανάλυση).

Το πρόβλημα με την πολυεπίπεδη προσέγγιση είναι ότι απλά προσθέτει φετιχισμό στον ήδη υπάρχοντα φετιχισμό. Η προσέγγιση της μαρξιστικής οικονομολογίας δεν είναι ανεπαρκής αλλά επιφανειακή, με την έννοια ότι παίρνει για δεδομένο το διαχωρισμό των κοινωνικών σχέσεων σε οικονομικές και πολιτικές σχέσεις. Η συμπλήρωση αυτής της προσέγγισης με μια ανάλυση του πολιτικού, που παρομοίως λαμβάνει το «πολιτικό» ως υποτιθέμενο σημείο εκκίνησης, σημαίνει τον πολλαπλασιασμό της επιφανειακότητας, την μεγαλύτερη απόκρυψη των ήδη κατακεραματισμένων κοινωνικών σχέσεων. Ο ισχυρισμός, για παράδειγμα, ότι η κρίση δεν είναι μόνο οικονομική αλλά και πολιτική είναι άχρηστος, εκτός αν τεθεί σε αμφισβήτηση η ίδια η φύση του οικονομικού και του πολιτικού. Στην πράξη, αυτό που συμβαίνει συχνά είναι ότι η «πολιτική» ανάλυση παίρνει ως δεδομένο το πλαίσιο που παρέχεται από την ανάλυση των οικονομολόγων.

Οι λειτουργιστικές παραδοχές του μεγαλύτερου μέρους της μαρξιστικής ανάλυσης (και ιδιαίτερα της μαρξιστικής οικονομικής παράδοσης) μεταφέρονται στην ίδια την έννοια της κρίσης. Κρίση δε σημαίνει απλά μια κατάρρευση αλλά ένα σημείο καμ্পής, μια ένταση στη διαδικασία του μετασχηματισμού. Υπάρχουν δυο όψεις στη θεωρία της κρίσης. Και οι δυο παρουσιάζονται στη συζήτηση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Από τη μια πλευρά, η κρίση εκφράζει την κατάρρευση ενός μοντέλου συσσώρευσης και φέρνει το κεφάλαιο αντιμέτωπο με τον υπαινισμό της ίδιας του της θνητότητας: ο ρυθμός πτώσης του κέρδους «μαρτυρά τα όρια και τον ιστορικό, μεταβατικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (*Το Κεφάλαιο*, Τόμος III). Από την άλλη, η κρίση πιέζει προς μια αναδιάρθρωση του κεφαλαίου: μέσω της καταστροφής λιγότερο κερδοφόρων κεφαλαίων και μέσω της αύξησης της εκμετάλλευσης στρώνεται το χαλί για μια νέα περίοδο καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η κρίση είναι ταυτόχρονα καταστροφή και αναδιάρθρωση, αστάθεια και επανασταθεροποίηση των ταξικών σχέσεων. Το πρόβλημα είναι το πώς κατανοούμε τη σχέση ανάμεσα σε αυτές τις δυο όψεις.

Σε διαφορετικές στιγμές δίνεται έμφαση σε διαφορετικές όψεις της κρίσης. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, που ακόμα δεν ήταν ξεκάθαρο πως ο Κέυνς δεν είχε λύσει το πρόβλημα της καπιταλιστικής κρίσης, η έμφαση στις συζητήσεις περί κρίσης δινόταν στον αναπόφευκτο χαρακτήρα της. Η κρίση γινόταν αντιληπτή ως διακοπή της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Καθώς εκδηλωνόταν η κρίση και ήταν εμφανές ότι δεν επίκειται επανάσταση, η έμφαση στις συζητήσεις μετατοπίστηκε στη διαδικασία αναδιάρθρωσης και στην προσπάθεια κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών στην κοινωνία με όρους αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου. Αυτό που χάθηκε στη μετατόπιση από τη μια έμφαση στην άλλη ήταν το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στις δυο όψεις της κρίσης, ανάμεσα στην κατάρρευση και στην αναδιάρθρωση.

Συχνά θεωρείται ότι αυτές οι δυο όψεις είναι στην πραγματικότητα ταυτόσημες και αδιαχώριστες. Η καταστροφή ενός μοντέλου συσσώρευσης είναι η δημιουργία της βάσης για ένα άλλο: η κρίση είναι μια «δημιουργική καταστροφή» σύμφωνα με τον Σούμπετερ (Perez 1983). Αναφέρεται ο Σούμπετερ εδώ γιατί σύμφωνα με την οπτική του Νέγκρι (παρόλο που ο Νέγκρι απέχει πολύ από το να είναι ορθόδοξος μαρξιστής οικονομιστής, αποδέχεται πολλές από τις θέσεις της μαρξιστικής οικονομικής) ο Σούμπετερ ήταν αυτός που ανακάλυψε για την αστική τάξη αυτό που ο Μαρξ είχε δει χρόνια πριν, ότι η κρίση είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της καπιταλιστικής ανάπτυξης (Νέγκρι 1968/1988). Μια κοινή θέση για την κρίση εμφανίζεται, τόσο στο επιχείρημα του Νέγκρι όσο και στις οπτικές άλλων συγγραφέων. Η κρίση είναι μια διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής», οι δυο πλευρές της κρίσης μπορούν απλά να συμπυκνωθούν. Αλλά αυτό επεκτείνει απλά τον λειτουργισμό της αστικής οικονομολογίας: αν η κρίση αποτελεί αναπόφευκτα και αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, τότε η αναπαραγωγή του κεφαλαίου είναι ένας κλειστός κύκλος από τον οποίο δεν υπάρχει διαφυγή.

Κρίση, Φετιχισμός και Ταξική Σύνθεση

Οι δυο όψεις της κρίσης δεν είναι ταυτόσημες: Ανάμεσα στην κρίση-ως-ρήξη και στην κρίση-ως-αναδιάρθρωση υπάρχει μια ολόκληρη παγκόσμια ιστορία αγώνων.

Η κρίση είναι πρώτα απ' όλα ρήξη· η διάρρηξη του κατεστημένου μοντέλου των ταξικών σχέσεων. Πριν η κρίση κάνει την εμφάνισή της φαίνεται πως ο κόσμος βρίσκεται σε ισορροπία, πως τα βασικότερα προβλήματα έχουν λυθεί και πως η ταξική πάλη ανήκει στο παρελθόν. Συγκεκριμένα πράγματα γίνονται αποδεκτά ως «ομαλά»: τύποι διεθνών σχέσεων και πολιτικών συγκρούσεων, μοντέλα επαγγελματικής δομής και οργάνωσης της εργατικής τάξης, τύποι σχέσεων ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες, ανάμεσα σε ενήλικες και παιδιά, μορφές πολιτιστικής έκφρασης. Οι συγκρούσεις που αυτά εμπεριέχουν εμφανίζονται ως αρμονία. Και μετά έρχεται μια έκρηξη: η σύγκρουση εκδηλώνεται, το «ομαλό» αμφισβητείται, οι κρυμμένες διασυνδέσεις εμφανίζονται, εγκαθιδρυμένες μορφές εξουσίας δέχονται επίθεση. Το φράγμα σπάει. Η απωθημένη οργή παύει να είναι πλέον απωθημένη.

Κάθε ταξική κοινωνία, κάθε κοινωνία που οι καθημερινές δραστηριότητες της πλειοψηφίας του πληθυσμού υπάγονται στα συμφέροντα της μειοψηφίας, είναι μια ασταθής κοινωνία. Όλη η ιστορία είναι στιγματισμένη από εξεγέρσεις πολύ πριν ο καπιταλισμός ή η καπιταλιστική κρίση εμφανιστούν. Ωστόσο, στον καπιταλισμό το ρήγμα στα εγκαθιδρυμένα πρότυπα ακολουθεί έναν ιδιαίτερα οξύ ρυθμό ο οποίος αντανάκλαται στις θεωρίες της κρίσης, στους κύκλους εργασιών, στις θεωρίες των μακρόχρονων διακυμάνσεων κτλ. Η συσσώρευση της απωθημένης οργής βρίσκει διέξοδο σε αυτά τα ξεσπάσματα αλλά αυτό δεν εξηγεί την περιοδικότητα της κρίσης. Η αστάθεια που υπάρχει σε όλες τις ταξικές κοινωνίες λαμβάνει μια ιδιαίτερη μορφή στον καπιταλισμό, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί μόνο με βάση την ιδιαιτερότητα της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Αν σκοπεύουμε να κατανοήσουμε την κρίση ως διάρρηξη του μοντέλου κυριαρχίας δεν αρκεί να την εξηγήσουμε με όρους σχέσεων ανάμεσα σε κεφάλαια (όπως κάνουν οι θεωρίες δυσαναλογίας) ή με όρους κατανομής του κοινωνικού πλούτου (όπως κάνουν οι θεωρίες υποκατανάλωσης). Για να κατανοήσουμε την κρίση ως έκφραση της ιδιαίτερης

δομικής αστάθειας του καπιταλισμού ως μορφής ταξικής κυριαρχίας, είναι αναγκαίο να αναζητήσουμε μια εγγενή αστάθεια, μια γεωλογική ρωγμή στην ίδια την εκμεταλλευτική σχέση, στη «συγκεκριμένη... μορφή μέσα από την οποία η απλήρωτη υπερεργασία αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς».

Αυτή τη θεμελιώδη αστάθεια στην καπιταλιστική σχέση ο Μαρξ την ανέλυσε στη συζήτηση για την υπεραξία. Οι καπιταλιστές, σε αντίθεση με τις κυρίαρχες τάξεις σε προηγούμενες ταξικές κοινωνίες, οδηγούνται σταθερά μέσω του ανταγωνισμού στην ένταση της εκμετάλλευσης, ώστε να αυξήσουν το ποσό της απλήρωτης υπερεργασίας που αντλείται από τους άμεσους παραγωγούς. «Είναι η βουλιμία του λυκανθρώπου για υπερεργασία» (Το Κεφάλαιο, Τόμος Ι) που προσδίδει στον καπιταλισμό αυτή την ιδιαίτερη αστάθεια. Η καπιταλιστική απληστία για υπεραξία λαμβάνει δυο βασικές μορφές, όπως εξηγεί ο Μαρξ στο Κεφάλαιο. Η πρώτη είναι η απόλυτη υπεραξία, η προσπάθεια του κεφαλαίου να επιμηκύνει την εργάσιμη μέρα με σκοπό να αυξήσει την υπεραξία που παράγεται. Αυτό φτάνει σε ένα όριο στο οποίο απειλείται η επιβίωση των εργατών και ως εκ τούτου και η επιβίωση του κεφαλαίου. Η εγκαθίδρυση της εργοστασιακής νομοθεσίας που οριοθετεί την εργάσιμη μέρα, αναγκάζει το κεφάλαιο να βρει άλλον τρόπο για να ικανοποιήσει τη λαιμαργία του. Αντί λοιπόν να επιμηκύνει διαρκώς την εργάσιμη μέρα, το κεφάλαιο προσπαθεί να μειώσει το χρονικό διάστημα της εργάσιμης ημέρας που απαιτείται για την αναπαραγωγή της αξίας της εργατικής δύναμης. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών και της επιδίωξης αύξησης της αποδοτικότητας. Όσο ταχύτερα παράγονται τα εμπορεύματα τόσο το μέγεθος της αξίας τους (το οποίο καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για να παραχθούν) μειώνεται. Στο βαθμό που μειώνεται η αξία των εμπορευμάτων τα οποία καταναλώνονται από τους εργάτες, μειώνεται επίσης η αξία της εργατικής δύναμης, ακόμα κι αν το βιοτικό επίπεδο ανεβαίνει. Σαν αποτέλεσμα, σε μια εργάσιμη μέρα σταθερής διάρκειας ξοδεύεται λιγότερος χρόνος για την παραγωγή αξίας ισοδύναμης με την αξία της εργατικής δύναμης, συνεπώς περισσότερος χρόνος ξοδεύεται για την παραγωγή υπεραξίας. Ο Μαρξ ονομάζει σχετική υπεραξία αυτή τη μορφή μεγιστοποίησης της υπεραξίας.

Η σχετική υπεραξία επιβάλλει το συνεχές κυνήγι τεχνολογικών καινοτομιών και τη συνεχή αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Επίσης, επιβάλλει μια μεταβολή στη σχέση μεταξύ ζωντανής εργασίας (οι εργάτες σε δράση) και νεκρής εργασίας (οι μηχανές και οι πρώτες ύλες, το προϊόν της παρελθοντικής εργασίας): καθώς η τεχνολογία αναπτύσσεται υπάρχει μια τάση κάθε εργάτη να χειρίζεται μια όλο και μεγαλύτερη μάζα μηχανών και πρώτων υλών. Με όρους σύνθεσης του κεφαλαίου, αυτό τείνει να εκφράζεται με μια σχετική αύξηση του μέρους του κεφαλαίου που επενδύεται σε σταθερό κεφάλαιο (μηχανήματα και πρώτες ύλες) και με μια σχετική πτώση του μεταβλητού κεφαλαίου (το μέρος του κεφαλαίου που επενδύεται στην αγορά της εργατικής δύναμης). Υπάρχει λοιπόν, όπως το θέτει ο Μαρξ, μια αύξηση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Έτσι, το κυνήγι της υπεραξίας κάνει το κεφάλαιο να μην ησυχάζει ποτέ. Αναζητά πάντα την αλλαγή, σε αντίθεση με τις κυρίαρχες τάξεις σε προηγούμενες ταξικές κοινωνίες. Τείνει σταθερά να εξορίζει (με σχετικούς όρους) από τη διαδικασία παραγωγής τη μόνη πηγή της ύπαρξής του, τη ζωντανή εργασία. Μόνο η ζωντανή εργασία παράγει αξία και καθώς το κεφάλαιο επιβαρύνεται όλο και πιο πολύ με νεκρή εργασία, η αναλογία ανάμεσα στην υπεραξία που παράγεται (από τη ζωντανή εργασία) και στη συνολική επένδυση του καπιταλιστή τείνει να μειωθεί. Με άλλα λόγια, το κυνήγι της σχετικής υπεραξίας συνδέεται με την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους.

Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, που αναλύεται από το Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, είναι λοιπόν μια οικονομική εκδήλωση των συνεχών αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Οι ίδιες οι αλλαγές επιβεβαιώνουν ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία είναι ζωντανός. Η αντίσταση και η λανθάνουσα εξέγερση είναι εγγενείς σε κάθε σχέση υποταγής. Ακόμα και ανάμεσα στον πιο πειθήνιο σκλάβο και στον πιο αδίστακτο αφέντη υπάρχει ένας ενεργός ανταγωνισμός, μια (πιθανόν ανέκφραστη) ένταση στην αμοιβαία εξάρτηση που κάνει τη σχέση δυναμική. Η εξάρτηση του κεφαλαίου από τις συνεχείς αλλαγές στην παραγωγή, από το συνεχές

κυνήγι υπεραξίας, εγγυάται ότι ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία είναι ανοιχτός και συνεχής ακόμα και σε περιόδους σχετικής σταθερότητας. Οι εργάτες οργανώνονται αμυντικά και επιθετικά η προσπάθεια των καπιταλιστών να διατηρήσουν τον έλεγχο είναι αδιαχώριστη από την προσπάθεια να μεγιστοποιήσουν την υπεραξία. Η σχετική υπεραξία εκφράζεται στη δυναμική της ταξικής πάλης μέσω των μεταβαλλόμενων μορφών επίθεσης και αντεπίθεσης, μέσω της μεταβαλλόμενης σύνθεσης τόσο του κεφαλαίου όσο και της εργασίας. Εδώ φαίνεται ξανά η ιδιαίτερα ασταθής δυναμική του καπιταλισμού. Όσο περισσότερο επιτυχής είναι η συσσώρευση υπεραξίας για το κεφάλαιο, τόσο περισσότερο η εργασία αναπτύσσεται ως καταστροφική δύναμη εντός του. Μια περίοδος επιτυχούς συσσώρευσης εκφράζεται ενδεχομένως στην αύξηση της δύναμης και της οργάνωσης της εργατικής τάξης, καθώς μειώνεται η ανεργία και ισχυροποιείται η διαπραγματευτική θέση των εργατών. Όσο πιο αποτελεσματικό είναι το κεφάλαιο τόσο περισσότερο η βασική αντίφαση της ύπαρξης του έρχεται στο προσκήνιο: η εξάρτηση του από την εργασία. Η ύπαρξη όλων των κυρίων είναι εξαρτημένη από τους υπηρέτες τους. Στην περίπτωση του κεφαλαίου αυτό το θεμελιώδες δεδομένο αναδύεται πιεστικά τη στιγμή που αισθάνεται δυνατότερο.

Η ίδια η παραγωγή σχετικής υπεραξίας φέρει μέσα της τη δύναμη που την καταστρέφει. Αυτό εκδηλώνεται τόσο στην τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους όσο και στην ανάπτυξη της ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης. Καθώς μια περίοδος ταχείας συσσώρευσης προχωρά, το ποσοστό κέρδους τείνει να πέσει και η οργανωτική δύναμη και μαχητικότητα της εργατικής τάξης τείνει ν' ανέβει. Γίνεται ακόμα πιο δύσκολο για τους καπιταλιστές να λάβουν το ποσοστό κέρδους που περίμεναν ή να αναδιοργανώσουν την παραγωγή σύμφωνα με τη θέληση τους. Οι ανταγωνισμοί οξύνονται, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού γίνονται περισσότερο φανερές, οι διασυνδέσεις ανάμεσα σε φαινόμενα που πριν εμφανίζονταν διαχωρισμένα γίνονται πιο ξεκάθαρες, ο καπιταλισμός ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης τίθεται σε κριτική όλο και πιο ανοιχτά με όλο και πιο διευρυμένο τρόπο.

Ο καπιταλισμός φαίνεται να είναι σε κρίση. Αυτό γίνεται αντιληπτό ως οικονομική κρίση: τα κέρδη πέφτουν, οι ανταγωνισμοί εντείνονται, εταιρίες χρεοκοπούν, ολόκληροι τομείς και χώρες παρακμάζουν. Αλλά δεν εμφανίζεται μόνο ως οικονομική κρίση. Εμφανίζεται ως κρίση του κράτους: εκεί που πριν το κράτος εμφανιζόταν ικανό να εξασφαλίσει την ομαλή κοινωνική ανάπτυξη, τώρα εμφανίζεται ανίκανο να το κάνει. Είναι επίσης κρίση της οικογένειας, της ηθικής, της θρησκείας, των συνδικαλιστικών δομών, όλων εκείνων που πριν φαίνονταν να εξασφαλίζουν την κοινωνική αρμονία και πλέον είναι αδύνατο να το κάνουν. Υπάρχει μια έντονη αίσθηση στην καπιταλιστική τάξη ότι τα πράγματα δεν μπορούν να προχωρήσουν όπως είναι. Η συνεχής διαδικασία μετασχηματισμού που είναι εγγενής στον καπιταλισμό εμφανίζεται τώρα ανεπαρκής: κάτι πιο ριζοσπαστικό απαιτείται. Η προηγούμενη διαδικασία μετασχηματισμού αντιμετωπίζεται σα μέρος του υπάρχοντος μοντέλου και γίνεται ξεκάθαρο πως αυτό το μοντέλο έφτασε στο τέλος του.

Αυτό είναι η κρίση: η κατάρρευση ενός κατεστημένου μοντέλου κοινωνικών σχέσεων. Για την καπιταλιστική τάξη το μέλλον μοιάζει αβέβαιο και επικίνδυνο. Δεν υπάρχει εμφανής διέξοδος παρά μόνο η επίθεση ενάντια στη δύναμη της οργανωμένης εργασίας και ενάντια σε οποιοδήποτε κρίνεται ανατρεπτικός, η έκκληση για επιστροφή στην πειθαρχία, την τάξη και την ομαλότητα. Αυτό δεν είναι αναδιάρθρωση, είναι ρήξη.

Είναι ξεκάθαρο πως η ρήξη μπορεί να εμπεριέχει τη δυνατότητα της αναδιάρθρωσης. Για κάποιες φράξιες της καπιταλιστικής τάξης δεν υπάρχει μέλλον: οι χρεοκοπίες αυξάνονται ραγδαία, πολιτικά κόμματα που συνδέονταν με την προηγούμενη κοινωνική κατάσταση χάνονται ανεπιστρεπτικά. Παρόλα αυτά, νέες βιομηχανίες μπορεί να πάρουν τη θέση των παλιών, νέα κόμματα μπορεί να αναδυθούν, η οικονομική κατάρρευση μιας χώρας μπορεί να εξισορροπείται από την οικονομική ανάπτυξη μιας άλλης. Το μέλλον δεν είναι ξεκάθαρο αλλά υπάρχουν όλων των ειδών τα πειράματα με νέες μορφές διαχείρισης, νέες τεχνολογίες, νέες σχέσεις ανάμεσα σε κράτος και βιομηχανία, νέα μοντέλα πολιτικής οργάνωσης. Είναι πιθανό η σύνθεση της εργατικής τάξης να διαλυθεί από ένα συνδυασμό βίας, νομικών περιορισμών και οικονομικής αναδιάρθρωσης. Είναι πιθανό τότε το κεφά-

λαιο να μπορέσει να επιβάλλει όλες τις αλλαγές που επιθυμεί στην παραγωγή. Όλα αυτά είναι πιθανά αλλά τίποτα δεν είναι προκαθορισμένο.

Είναι πιθανό μετά από καιρό το κεφάλαιο, πιο σίγουρο για το μέλλον, να διακρίνει τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης των νέων βάσεων ενός σχετικά σταθερού μοντέλου συσσώρευσης. Αυτή είναι η κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε τώρα. Είναι ακριβώς σ' αυτό το σημείο που ο μαρξιστικός λειτουργισμός γίνεται πιο ύπουλος από ποτέ. Ένας ολόκληρος νέος κόσμος ακαδημαϊκής ανάλυσης έχει ανοίξει: προσπαθεί να θεωρητικοποιήσει τα νέα μοντέλα συσσώρευσης, να δώσει ένα όνομα στη νέα μορφή κυριαρχίας, έτσι ώστε τελικά να την αποκρύψει. Η κρίση-ως-ρήξη ξεχνιέται ή επανέρχεται στη μνήμη μόνο στην περίπτωση που η ρήξη γίνεται αντιληπτή ως προκαταρκτική φάση της αναδιάρθρωσης. Τα νέα μοντέλα εμφανίζονται ως ήδη εγκαθιδρυμένα, ως μια καινούρια πραγματικότητα που «αναδύθηκε» και η οποία θα πρέπει να γίνει δεκτή και όχι ως σχέδιο το οποίο το κεφάλαιο πρέπει να επιβάλλει μέσα από σκληρό αγώνα. Ο μαρξισμός, από το να είναι μια θεωρία αγώνα, μετατρέπεται σε θεωρία κυριαρχίας μόλις η (ταξική) πάλη αγνοηθεί.

Αυτό δεν μπορεί να συμβεί. Η κατάρρευση ενός μοντέλου κοινωνικών σχέσεων δε συνεπάγεται ούτε την άμεση, ούτε την επιτυχή αναδιάρθρωση. Είναι πιθανό η ρήξη να περιέχει το ενδεχόμενο της αναδιάρθρωσης. Είναι πιθανό αυτό το ενδεχόμενο να πραγματοποιηθεί, όπως έχει γίνει στο παρελθόν. Αλλά ακόμα και τώρα αυτό δεν είναι βέβαιο και αν ένα καινούριο μοντέλο σχετικής σταθερότητας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων εγκαθιδρυθεί, αυτό δε θα αναδυθεί απλά, αλλά θα είναι αποτέλεσμα ενός μεγάλου και πολύ αιματηρού αγώνα. Ανάμεσα στην κρίση-ως-ρήξη και στην κρίση-ως-αναδιάρθρωση υπάρχει μια άβυσσος πιθανοτήτων, ένα *salto mortale* του κεφαλαίου, χωρίς την εγγύηση μιας ασφαλούς προσγείωσης, μια ολόκληρη παγκόσμια ιστορία αγώνων.

Αναφορές

- Clarke, S. (1980), *The Value of Value: Reading Capital*, στο *Capital & Class*, no.10.
- Hegel, G.W.F (1977) *The Phenomenology of Spirit* (Oxford).
Ελληνική έκδοση: Χέγκελ, *Η Φαινομενολογία του Πνεύματος*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Ιωάννινα, 1995.
- Itoh, M. (1980) *Value and Crisis* (London).
- Marx, K. (1967/71) *Capital* (Moscow).
Ελληνική έκδοση: Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμοι I - III, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978/2005
- Marx, K. (1971) *Contribution to the Critique of Political Economy* (London).
- Negri, A. (1984) *Marx beyond Marx* (South Hadley, Mass.)
- Negri, A. (1968/1988) *Marx on Cycle and Crisis*, στο *Negri Revolution Retrieved*.
- O' Connor, J. (1987) *The Meaning of Crisis* (Oxford, New York).
- Perez, C. (1983) *Structural Change and Assimilation of New Technologies in the Economic and Social Systems*, *Futures* (October)
- Rader, M. (1979) *Marx's Interpretation of History* (New York)
- Stern, R. (1970) *Historians and Crisis*, στο *Past and Present* no.52